

महाराष्ट्राच्या राजकारणाचे निर्धारक घटक टीवायबीए सेमी ६ पेपर ६ मार्च २०२५

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका.....	1
Syllabus.....	2
प्रश्नपत्रिकेचे स्वरूप.....	3
उद्योग आणि राजकारणातील संबंधाचे स्वरूप.....	4
महाराष्ट्रातील महत्वाचे उद्योग.....	6
महाराष्ट्रातील उद्योग आणि राजकारणामधील संबंध.....	8
महाराष्ट्रातील ग्रामीण जमिनीचे प्रश्न.....	11
महाराष्ट्रातील शहरी जमिनीचे प्रश्न.....	18
महाराष्ट्रात सहकारी चळवळीची सुरुवात.....	22
महाराष्ट्रातील सहकारी आर्थिक संस्थांचे जाळे.....	26
महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ आणि राजकारण.....	30
रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया (RPI), शेतकरी कामगार पक्ष (शेकाप) आणि शिवसेना यांचा महाराष्ट्राच्या राजकारणातील विकास आणि योगदान.....	33
१९९० नंतर महाराष्ट्रात उदयास आलेल्या आघाड्यांच्या राजकारणाचे स्वरूप.....	36
महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांचे प्रमुख प्रश्न.....	39
महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा ऐतिहासिक आढावा.....	42
राजू शेट्टी आणि शेतकरी संघटनेतील वाद - स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेची स्थापना.....	48
राजू शेट्टी आणि त्यांच्या चळवळीविषयी सविस्तर माहिती.....	51
महाराष्ट्रातील आदिवासी समाज: जीवनशैली, संस्कृती आणि प्रश्न.....	55
महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजातील राजकारण, समाजकारण, शिक्षण, व्यवसाय, कला.....	59
महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजातील विविध क्षेत्रातील प्रसिद्ध व्यक्तींची उदाहरणे.....	60
महाराष्ट्रातील आदिवासींसाठी काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्था आणि त्यांचे कार्य.....	63
विवेक पंडीत आणि त्यांची श्रमजीवी संघटना: कार्य आणि योगदान.....	67
किसान सभा, गोदावरी परुळेकर, आणि शामराव परुळेकर यांनी आदिवासींसाठी केलेले कार्य.....	70
आदिवासी आणि धर्मांतर.....	73
आदिवासी आणि नक्षलवादी: समस्या, कारणे आणि परिणाम.....	76
तेंदू पत्ता गोळा करण्याचे काम आणि त्यासंदर्भात नक्षलवाद्यांची भूमिका.....	79
आदिवासी आणि वनवासी या शब्दांमधील फरक.....	82
नागरी समाज म्हणजे काय?.....	86
बाबा आमटे आणि त्यांच्या पुढच्या पिढ्यांचे समाजसेवेचे कार्य.....	89
अण्णा हजारे आणि राळेगण सिद्धी येथील त्यांचे कार्य.....	92
मेधा पाटकर आणि नर्मदा बचाव आंदोलन.....	95
महाराष्ट्रातील माहितीच्या अधिकारासाठी झालेल्या चळवळी.....	98
बॉम्बे नॅचरल हिस्ट्री सोसायटीचे कार्य (Bombay Natural History Society - BNHS).....	104

Syllabus

Semester VI – Paper VI – Determinants of politics of Maharashtra

Module 1

Political Economy of Maharashtra – महाराष्ट्राचे राजकीय अर्थकारण

Business and Politics – उद्योग आणि राजकारण

Politics of Cooperatives – सहकारी संस्थांचे राजकारण

Land issues: Urban and Rural – जमीनीचे प्रश्न – शहरी आणि ग्रामीण

Module 2

Political Parties – राजकीय पक्ष

Indian National Congress (I), Nationalist Congress Party and Bharatiya Janata Party – भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (आय), राष्ट्रवादी काँग्रेस, भारतीय जनता पक्ष

Republican Party of India, Peasants and Workers Party, Shiv Sena and Maharashtra Nav Nirman Sena – रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडीया, शेतकरी कामगार पक्ष, शिवसेना आणि महाराष्ट्र नवनिर्माण सेना

Coalition Politics – आघाड्यांचे राजकारण

Module 3

Contemporary issues and movements – समकालीन प्रश्न आणि चळवळी

Tribal issues – आदिवासींचे प्रश्न

Farmers movements and agitations – शेतकऱ्यांच्या चळवळी आणि आंदोलने

Module 4

Civil society initiatives and alternative models of development – स्वयंसेवी संस्थांचे कार्य (नागरी समाज) आणि पर्यायी विकासाची प्रतिमाने

Civil society – Concept and nature – नागरी समाज – संकल्पना आणि स्वरूप

Movements for the right to information in Maharashtra – महाराष्ट्रातील माहितीच्या अधिकारासाठीच्या चळवळी

Initiatives for protection of environment – पर्यावरण रक्षणासाठीचे उपक्रम

प्रश्नपत्रिकेचे स्वरूप

T.Y.B.A. – Semester VI

Subject: Political Science – Paper VI

Title: *Determinants of Politics of Maharashtra*

Duration: 3 Hours

Total Marks: 80

सर्व प्रश्न सोडविणे अनिवार्य.

प्रत्येक प्रश्नाला अंतर्गत पर्याय दिला आहे.

प्रत्येक प्रश्नाला २० गुण आहेत

प्र. १ – विभाग १: महाराष्ट्राचे राजकीय अर्थकारण

(अ) महाराष्ट्रातील उद्योग आणि राजकारण यांमधील परस्परसंबंध स्पष्ट करा.

किंवा

(ब) महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांची भूमिका आणि परिणाम याचे विश्लेषण करा.

प्र. २ – विभाग २: राजकीय पक्ष

(अ) रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया, शेतकरी कामगार पक्ष आणि शिवसेना या पक्षांचा महाराष्ट्राच्या राजकारणातील विकास आणि योगदान याचे विश्लेषण करा.

किंवा

(ब) १९९० नंतर महाराष्ट्रात उदयास आलेल्या आघाड्यांच्या राजकारणाचे स्वरूप स्पष्ट करा.

प्र. ३ – विभाग ३: समकालीन प्रश्न व चळवळी

(अ) महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळी व आंदोलने यांचे समकालीन परिप्रेक्ष्यात विश्लेषण करा.

किंवा

(ब) महाराष्ट्रातील आदिवासी प्रश्नांचे स्वरूप आणि त्यांचे सामाजिक-राजकीय परिणाम लिहा.

प्र. ४ – विभाग ४: नागरी समाज व पर्यायी विकासाच्या संकल्पना

(अ) नागरी समाज म्हणजे काय? महाराष्ट्राच्या संदर्भात त्याचे स्वरूप व महत्त्व सांगा.

किंवा

(ब) महाराष्ट्रातील माहितीच्या अधिकारासाठी झालेल्या चळवळी व पर्यावरण रक्षणासाठीचे उपक्रम याचे विश्लेषण करा.

उद्योग आणि राजकारणातील संबंधाचे स्वरूप

उद्योग आणि राजकारण हे दोन्ही घटक एकमेकांशी घट्टपणे संबंधित आहेत आणि त्यांच्या परस्पर क्रियांमुळे समाजाच्या आणि राष्ट्रांच्या आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय स्वरूपावर मोठा परिणाम होतो.

1. आर्थिक धोरणनिर्मिती:

- राजकीय सत्ता आर्थिक धोरणे तयार करताना उद्योगांच्या गरजा आणि अपेक्षांचा विचार करते.
- उद्योगांसाठी करप्रणाली, आयात-निर्यात धोरणे, परवाने आणि नियम यांचे नियमन सरकार करते.
- उदाहरणार्थ, उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरण (LPG) धोरणामुळे भारतातील उद्योग क्षेत्रात मोठे बदल झाले.

2. उद्योगांचे राजकीय प्रभाव:

- उद्योगपती आणि मोठ्या उद्योगसमूहांचे राजकीय पक्षांवर मोठे प्रभाव असतात. ते निवडणूक निधी पुरवतात आणि धोरणे त्यांच्या हितानुसार घडविण्याचा प्रयत्न करतात.
- उदाहरणार्थ, निवडणुकीतील फंडिंग आणि लॉबिंग या माध्यमांतून उद्योग राजकारणावर प्रभाव टाकतात.

3. लॉबिंग (Lobbying):

- विविध उद्योगसमूह त्यांच्या हिताच्या मुद्द्यांसाठी सरकारवर दबाव टाकण्यासाठी लॉबिंग करतात.
- अमेरिका आणि युरोपमध्ये हे अधिक औपचारिक स्वरूपात केले जाते, परंतु भारतातही त्याचे प्रमाण वाढत आहे.

4. उद्योगधार्जिणे राजकीय पक्ष:

- काही राजकीय पक्ष विशिष्ट उद्योगसमूहांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी ओळखले जातात.
- उदाहरणार्थ, काही पक्ष उद्योगधार्जिणे धोरणे राबविण्यासाठी प्राधान्य देतात.

5. उद्योगक्षेत्राचे राष्ट्रीय राजकारणातील योगदान:

- उद्योगसमूह देशाच्या आर्थिक विकासात आणि रोजगार निर्मितीत महत्वाची भूमिका बजावतात.
- विकासाच्या धोरणांमध्ये उद्योगक्षेत्राचा मोठा वाटा असतो.

6. राजकीय अस्थिरता आणि उद्योग:

- राजकीय अस्थिरतेमुळे उद्योगाच्या विकासावर नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो.
- सरकार बदलल्यास धोरणांमध्ये बदल होण्याची शक्यता असल्यामुळे उद्योगांमध्ये अस्थिरता निर्माण होऊ शकते.

7. उद्योग व राजकारणातील संघर्ष:

- काही वेळा उद्योगसमूह आणि सरकार यांच्यात संघर्ष निर्माण होतो, विशेषतः पर्यावरण संरक्षण, श्रमिक हक्क आणि समाजकल्याणाच्या मुद्द्यांवर.
- उदाहरणार्थ, खाण उद्योग आणि स्थानिक लोकांच्या अधिकारांचे प्रश्न.

उद्योग आणि राजकारणातील आव्हाने आणि परिणाम

1. भ्रष्टाचार आणि अनैतिक व्यवहार:

- उद्योग आणि राजकारणातील नात्यात भ्रष्टाचार आणि अनैतिक गोष्टींचा धोका असतो.

2. मक्तेदारी आणि विषमता:

- काही उद्योगसमूहांना मिळणाऱ्या विशेष लाभांमुळे मक्तेदारी वाढू शकते आणि आर्थिक विषमता निर्माण होऊ शकते.

3. आर्थिक धोरणांमध्ये विकृतता:

- उद्योगसमूहांच्या दाबाखाली राजकीय नेत्यांनी धोरणे विकृतपणे तयार करणे.

4. समाजकल्याणाच्या धोरणांवर परिणाम:

- उद्योगसमूहांचे प्रबळ हितसंबंध असल्यामुळे समाजाच्या सर्व घटकांना न्याय मिळणे कठीण होते.

उद्योग आणि राजकारणातील आधुनिक प्रवाह (Contemporary Trends)

1. **CSR (Corporate Social Responsibility):**

- उद्योगांनी समाजाप्रती काही जबाबदाऱ्या पार पाडणे आवश्यक ठरविणे.

2. **Public-Private Partnership (PPP):**

- सरकार आणि खाजगी उद्योग एकत्र येऊन प्रकल्प राबवतात.

3. **फिनटेक आणि नवउद्योगांचे उदय:**

- नवउद्योग आणि स्टार्टअप्सच्या माध्यमातून नवकल्पना आणि डिजिटल क्रांतीमध्ये उद्योगांचा सहभाग.

उद्योग आणि राजकारण हे एकमेकांवर अवलंबून असलेले घटक आहेत. एकीकडे उद्योगांना अनुकूल धोरणे मिळावीत यासाठी ते राजकीय नेत्यांवर प्रभाव टाकतात, तर दुसरीकडे राजकीय सत्ता उद्योगांच्या मदतीने आर्थिक विकास साधण्याचा प्रयत्न करते. परंतु, या नात्यामुळे जेव्हा सामान्य जनतेच्या हितांना धक्का लागतो तेव्हा त्यावर विचार करणे गरजेचे ठरते.

महाराष्ट्रातील महत्वाचे उद्योग

महाराष्ट्र हे भारतातील एक प्रमुख औद्योगिक राज्य आहे. येथील भौगोलिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक विविधतेमुळे अनेक प्रकारच्या उद्योगांचा विकास झाला आहे. हे राज्य देशातील GDP मध्ये मोठा वाटा उचलते.

१. उत्पादन उद्योग (Manufacturing Industry)

महाराष्ट्र हा भारतातील एक प्रमुख उत्पादन केंद्र मानला जातो.

- ऑटोमोबाईल उद्योग: पुणे, नाशिक आणि औरंगाबाद या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणात वाहन निर्मिती कारखाने आहेत. टाटा, बजाज, महिंद्रा, मर्सिडीज, व्होल्वो यासारख्या कंपन्यांचे कारखाने येथे आहेत.
- इलेक्ट्रॉनिक्स व अभियांत्रिकी: मुंबई, पुणे आणि औरंगाबाद येथे मोठ्या प्रमाणावर इलेक्ट्रॉनिक्स आणि अभियांत्रिकी वस्तूंचे उत्पादन होते.
- केमिकल्स व फार्मास्युटिकल्स: ठाणे, रत्नागिरी, औरंगाबाद व मुंबई येथे रसायने, औषधे, सौंदर्यप्रसाधने यांचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर होते.

२. कृषी आधारित उद्योग (Agro-Based Industry)

कृषीप्रधान महाराष्ट्रात कृषी आधारित उद्योगांची संख्या मोठी आहे.

- साखर उद्योग: पश्चिम महाराष्ट्रात (सातारा, सांगली, कोल्हापूर, पुणे) प्रामुख्याने साखर कारखाने आहेत.
- कापूस उद्योग: विदर्भ आणि मराठवाडा येथे कापसावर आधारित वस्त्रनिर्मिती उद्योग मोठ्या प्रमाणावर चालतो.
- अन्न प्रक्रिया उद्योग (Food Processing): मुंबई, पुणे व नागपूर येथे अन्न प्रक्रिया उद्योग मोठ्या प्रमाणावर आढळतात.

३. सेवा उद्योग (Service Industry)

महाराष्ट्रातील GDP मध्ये सेवा उद्योग मोठा वाटा उचलतो.

- बँकिंग आणि वित्तीय सेवा: मुंबईला भारताची आर्थिक राजधानी म्हणून ओळखले जाते. इथे SEBI, RBI, BSE, NSE सारख्या महत्वाच्या संस्थांचे मुख्यालय आहे.
 - IT आणि ITES (Information Technology Enabled Services): पुणे, मुंबई, नवी मुंबई येथे मोठ्या प्रमाणात IT कंपन्या आहेत.
 - शिक्षण आणि आरोग्यसेवा: मुंबई, पुणे आणि नागपूर हे शिक्षण व आरोग्यसेवा केंद्रे म्हणून ओळखले जातात.
-

४. खाण उद्योग (Mining Industry)

- कोळसा खाण: चंद्रपूर, नागपूर येथे कोळसा खाणी आहेत.
 - बॉक्साईट आणि लोहखनीज: कोकण किनारपट्टी आणि विदर्भात बॉक्साईट व लोहखनीज मिळते.
-

५. टेक्स्टाईल उद्योग (Textile Industry)

- मुंबईला पूर्वी 'मॅन्चेस्टर ऑफ इंडिया' म्हणत असत. टेक्स्टाईल उद्योगातील घटानंतरही ठाणे, औरंगाबाद, नाशिक, सोलापूर येथे वस्त्रनिर्मिती उद्योग चालू आहेत.
-

६. पर्यटन उद्योग (Tourism Industry)

- मुंबई, पुणे, नाशिक, औरंगाबाद (अजिंठा, वेरूळ), कोकण किनारपट्टी यांसारखी ठिकाणे पर्यटनासाठी प्रसिद्ध आहेत.
 - पर्यटन उद्योग महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेत मोठा वाटा उचलतो.
-

७. तेल व नैसर्गिक वायू उद्योग (Oil & Natural Gas Industry)

- मुंबई उच्च (Bombay High) हे तेल क्षेत्र महाराष्ट्राच्या पश्चिम किनारपट्टीवर आहे, जे भारताच्या तेल उत्पादनात मोठे योगदान देते.

८. पायाभूत सुविधा उद्योग (Infrastructure Industry)

- मुंबईतील बांधकाम, रस्ते, बंदरे, रेल्वे इत्यादींचा विकास मोठ्या प्रमाणावर चालतो.
- विशेषतः मुंबई महानगर प्रदेश (MMR) आणि पुणे क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर पायाभूत सुविधा प्रकल्प सुरू आहेत.

महाराष्ट्रातील विविध प्रकारचे उद्योग राज्याच्या आर्थिक विकासात आणि रोजगार निर्मितीत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. विशेषतः उत्पादन उद्योग, सेवा उद्योग आणि कृषी आधारित उद्योग यांचे योगदान लक्षणीय आहे.

महाराष्ट्रातील उद्योग आणि राजकारणामधील संबंध

महाराष्ट्र हे भारतातील एक प्रमुख औद्योगिक राज्य असल्यामुळे येथे उद्योग आणि राजकारण यांच्यातील संबंध महत्त्वपूर्ण ठरतात. दोन्ही घटक एकमेकांवर परिणाम करतात आणि राज्याच्या आर्थिक व सामाजिक प्रगतीमध्ये मोठी भूमिका बजावतात.

उद्योग आणि राजकारणातील संबंधाचे स्वरूप

१. धोरणनिर्मितीवर उद्योगांचा प्रभाव (Influence of Industries on Policy Making)

- महाराष्ट्रातील औद्योगिक क्षेत्र मोठे आणि वैविध्यपूर्ण असल्यामुळे उद्योगसमूहांची सरकारवर प्रभावी पकड आहे.
- उद्योगांना अनुकूल धोरणे तयार करण्यासाठी उद्योगपतींचा राजकारणावर प्रभाव असतो.
- उदाहरणार्थ, उदारीकरणानंतर महाराष्ट्रात आयटी आणि ऑटोमोबाईल उद्योगांना प्रोत्साहन देणारी धोरणे राबवली गेली.
- औद्योगिक क्षेत्रातील महत्वाच्या धोरणांवर लॉबीइंग करणाऱ्या गटांचा दबाव असतो.

२. निवडणूक निधी (Election Funding)

- उद्योगसमूह मोठ्या प्रमाणावर निवडणूक निधी देतात. विशेषतः मोठ्या कंपन्या व उद्योगपती राजकीय पक्षांना आर्थिक मदत करतात.
 - त्यामुळे राजकीय पक्ष उद्योगांच्या हिताचे धोरणे राबविण्याचा प्रयत्न करतात.
 - महाराष्ट्रातील विविध निवडणुकांमध्ये उद्योगसमूहांकडून मिळणाऱ्या निधीमुळे राजकीय धोरणनिर्मितीत उद्योगपतींचा मोठा वाटा आहे.
-

३. उद्योगधार्जिणे धोरणे (Pro-Industry Policies)

- मुंबई, पुणे, नाशिक, औरंगाबाद आणि नागपूर यांसारख्या औद्योगिक केंद्रांमध्ये उद्योगांसाठी प्रोत्साहन योजना राबवल्या जातात.
 - करसवलती, सवलतीच्या दराने जमीन उपलब्ध करून देणे, परवाने मिळविण्याच्या प्रक्रियेत सुलभता आणणे इत्यादी उद्योगधार्जिणे धोरणे तयार केली जातात.
 - उदाहरणार्थ, महाराष्ट्रातील MIDC (Maharashtra Industrial Development Corporation) द्वारे उद्योगांना पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे.
-

४. भांडण व संघर्ष (Conflicts and Disputes)

- उद्योग आणि राजकारण यांच्यातील संबंध नेहमीच सौहार्दपूर्ण नसतात. अनेकदा दोन्ही गटांमध्ये संघर्ष निर्माण होतो.
 - उदाहरणार्थ, जमिनीच्या संपादनावरून स्थानिक शेतकरी व उद्योगपतींमध्ये संघर्ष होणे.
 - पर्यावरण संरक्षणाचे मुद्दे, स्थानिक रोजगाराच्या मागण्या आणि खाजगीकरणाच्या धोरणांविरुद्ध होणारे आंदोलन हे देखील संघर्षाचे विषय आहेत.
-

५. रोजगारनिर्मिती आणि सामाजिक दायित्व (Employment Generation & Corporate Social Responsibility - CSR)

- उद्योगसमूह राज्यातील रोजगारनिर्मितीत मोठी भूमिका बजावतात.

- मोठे उद्योग, विशेषतः ऑटोमोबाईल आणि आयटी क्षेत्रातील उद्योग, लाखो लोकांना रोजगार देतात.
 - CSR च्या माध्यमातून समाजसेवा कार्यात सहभाग घेतल्याने उद्योगांना राजकीय आश्रय मिळवणे सोपे होते.
-

६. उद्योगांवर राजकीय नियंत्रण

- महाराष्ट्रातील काही उद्योगांवर राजकीय पक्षांचे अप्रत्यक्ष नियंत्रण असते.
 - विशेषतः साखर कारखाने, सहकारी बँका आणि दूध उत्पादक संघटनांमध्ये राजकीय व्यक्तींचा मोठा प्रभाव असतो.
 - या सहकारी संस्थांमधील राजकीय हस्तक्षेपामुळे स्थानिक राजकारणात उद्योगपतींचा वावर महत्त्वपूर्ण ठरतो.
-

७. दबाव गटांची तंत्रे आणि धोरण आखणी (Lobbying and Policy Making)

- मोठे उद्योगसमूह आपापल्या हितासाठी लॉबिंग करतात.
 - विशेषतः मुंबईतील वित्तीय क्षेत्र, माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्र आणि वाहन उद्योग हे लॉबिंगचे प्रमुख केंद्र आहेत.
-

उद्योग आणि राजकारणातील परस्परसंबंधांचे परिणाम

१. आर्थिक विकास

- उद्योगांच्या वाढीसाठी अनुकूल धोरणे केल्याने राज्याचा GDP आणि रोजगारनिर्मिती वाढते.

२. भ्रष्टाचाराचा धोका

- उद्योग आणि राजकारणामधील जवळच्या संबंधामुळे भ्रष्टाचाराच्या प्रकरणांना खतपाणी मिळू शकते.

३. धोरणांमध्ये विकृतीकरण

- विशिष्ट उद्योगसमूहांच्या हितासाठी धोरणे तयार केल्यामुळे सर्वसामान्यांच्या हितालाही धोका पोहोचू शकतो.

४. सामाजिक विषमता (Social Inequality):

- मोठ्या उद्योगसमूहांना प्राधान्य देण्यामुळे लहान आणि मध्यम उद्योगांचे नुकसान होते.

महाराष्ट्रातील उद्योग आणि राजकारण यांच्यातील संबंध हे परस्परसंबंधित आणि गुंतागुंतीचे आहेत. उद्योगसमूह सरकारवर प्रभाव टाकण्याचा प्रयत्न करतात, तर सरकार उद्योगांच्या माध्यमातून आर्थिक विकास साधण्याचा प्रयत्न करते. परंतु, या नात्यातून होणाऱ्या भ्रष्टाचार, विकृतीकरण आणि सामाजिक विषमता यांवर नियंत्रण ठेवणे हे राजकीय आणि सामाजिक दृष्टिकोनातून महत्वाचे आहे.

महाराष्ट्रातील ग्रामीण जमिनीचे प्रश्न

महाराष्ट्रातील ग्रामीण जमिनीचे प्रश्न हे राज्याच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय व्यवस्थेशी संबंधित आहेत. जमीन ही महाराष्ट्रातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे आणि त्यामुळे जमीनवाटप, जमिनीची मालकी, शेतीची उत्पादकता, पुनर्वसन आणि विकेंद्रीकरण यांसारख्या मुद्द्यांवरून प्रश्न निर्माण होतात.

१. जमिनीची मालकी

- अन्यायकारक वाटणी: महाराष्ट्रातील काही भागांमध्ये जमिनीची वाटणी अजूनही अन्यायकारक आहे. विशेषतः आदिवासी आणि मागासवर्गीय समाजाच्या बाबतीत जमिनीची मालकी न्याय्य पद्धतीने देण्यात आलेली नाही.
- पुरुषप्रधान मालकी: पारंपारिक पद्धतीने जमीन पुरुषांच्या नावावरच असते. स्त्रियांना मालकी हक्क मिळण्यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर अडचणी येतात.
- भूसंपादनाच्या प्रकरणांमधील अन्याय: मोठ्या प्रकल्पांसाठी जमीन संपादित करताना नुकसानभरपाई योग्य पद्धतीने दिली जात नाही किंवा कागदोपत्री प्रक्रिया क्लिष्ट असते.

२. जमिनीच्या मोजणी व रेकॉर्डची समस्या

- जमिनीची मोजणी चुकीची किंवा जुनी असणे: अनेक वेळा जमिनीच्या मोजणीचे रेकॉर्ड चुकीचे किंवा अद्ययावत नसतात.
 - ७/१२ उताऱ्यातील त्रुटी: महाराष्ट्रात ७/१२ उताऱ्यावर जमीनमालकांची माहिती नोंदवली जाते. परंतु, या उताऱ्यात चुकीची माहिती असणे, नावाची नोंदणी न होणे इत्यादी समस्या आहेत.
 - डिजिटायझेशनचा अभाव: जमिनीच्या रेकॉर्डचे डिजिटायझेशन झाले असले तरी त्यामध्ये अनेक चुका आहेत व अद्ययावतपणा नाही.
-

३. शेतजमिनींची विभागणी

- लहान आणि विभागलेली जमीन: कुटुंबामधील वारसाहक्कामुळे जमिनीचे तुकडे लहान-लहान होऊन उत्पादकतेवर परिणाम होतो.
 - अल्पभूधारकांचे संकट: लहान जमिनीवर शेती करणे अवघड होते. त्यामुळे आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होणे कठीण होते.
-

४. भूसंपादन व पुनर्वसन

- विकास प्रकल्पांसाठी जमीन संपादन: रस्ते, महामार्ग, औद्योगिक क्षेत्रे, वीज प्रकल्प इत्यादींसाठी ग्रामीण जमिनीचे मोठ्या प्रमाणावर संपादन केले जाते.
 - पुरेशा नुकसानभरपाईचा अभाव: जमिनीच्या मालकांना नुकसानभरपाई मिळते पण ती पुरेशी नसते किंवा उशीराने मिळते.
 - पुनर्वसन धोरणांमधील त्रुटी: प्रभावित लोकांना पुनर्वसन धोरणाचा लाभ मिळवण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो.
-

५. आदिवासींच्या जमिनीचे प्रश्न

- पारंपारिक जमिनीचा हक्क: आदिवासी समाज पारंपारिक पद्धतीने जमिनीचा वापर करतो. परंतु, त्यांना कायदेशीर हक्क मिळवण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो.

- वनजमिनींच्या मालकीचे प्रश्न: वनक्षेत्रात राहणाऱ्या आदिवासींना त्यांच्या जमिनीवरील हक्क मिळणे कठीण आहे.
- वनहक्क कायदा (२००६) च्या अंमलबजावणीतील त्रुटी: अनेक आदिवासींना या कायद्याचा लाभ मिळालेला नाही किंवा अंमलबजावणीत अनियमितता आहे.

६. जमीन सुधारणा कायदे आणि त्यांची अंमलबजावणी

- भूसुधारणा कायद्यांचा अपुरा अंमल: महाराष्ट्रात जमीनसुधारणा कायदे अस्तित्वात आहेत, पण त्यांची अंमलबजावणी योग्य प्रकारे होत नाही.
- जमिनीचे एकत्रीकरण (Land Consolidation): जमिनीच्या तुकडीकरणाचा प्रश्न सोडवण्यासाठी सरकारने प्रयत्न केले आहेत, पण अजूनही हे प्रश्न कायम आहेत.

७. शेतीतील समस्या आणि उत्पन्नाचे प्रश्न

- सिंचनाच्या अभावामुळे उत्पादन कमी होणे: विशेषतः विदर्भ आणि मराठवाडा येथे पाणीटंचाईमुळे उत्पन्नावर मोठा परिणाम होतो.
- अनिश्चित उत्पन्न: जमिनीचे योग्य प्रकारे व्यवस्थापन न केल्यामुळे आणि पिकांचे योग्य नियोजन न झाल्यामुळे उत्पन्नात अस्थिरता येते.

८. औद्योगिक वापरासाठी जमिनीचे हस्तांतर

- औद्योगिक प्रकल्पांसाठी कृषी जमिनीचा वापर: अनेक वेळा औद्योगिक प्रकल्पांसाठी कृषी जमिनी हस्तांतरित केल्या जातात, त्यामुळे शेतकऱ्यांचे नुकसान होते.
- MIDC प्रकल्पांमधील अनियमितता: जमीन हस्तांतरित करताना शेतकऱ्यांच्या हक्कांचे उल्लंघन होते.

महाराष्ट्रातील ग्रामीण जमिनीचे प्रश्न हे आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय दृष्टिकोनातून महत्त्वपूर्ण आहेत. जमिनीच्या मालकीचे प्रश्न, तुकडीकरण, भूसंपादन, पुनर्वसन, आदिवासींच्या जमिनीवरील हक्क इत्यादी मुद्दे सुटवण्यासाठी ठोस धोरणांची आवश्यकता आहे. विशेषतः ग्रामीण भागातील लोकांना त्यांच्या जमिनीवरील हक्क मिळवून देण्यासाठी आणि त्यांना न्याय्य नुकसानभरपाई देण्यासाठी सरकारने कार्यक्षम योजना राबवणे गरजेचे आहे.

ऊस लागवडीमुळे जमीन क्षारयुक्त आणि नापिक होण्याचे कारणे १.

अतिसिंचन :

- ऊस हे जलसिंचनावर अवलंबून असणारे पीक आहे. त्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर पाण्याचा वापर केला जातो.
- काही भागात जमीन ओलसर राहते, ज्यामुळे पाण्यातील खनिजे वरच्या थरावर जमा होऊन जमीन क्षारयुक्त बनते.
- विशेषतः पश्चिम महाराष्ट्रातील कोल्हापूर, सांगली, सातारा, पुणे अशा ऊस उत्पादक भागांमध्ये ही समस्या प्रकर्षाने आढळते.

२. निकृष्ट निचरा प्रणाली (Poor Drainage System):

- ऊस लागवडीसाठी मोठ्या प्रमाणावर पाणी वापरले जात असल्यामुळे अनेकदा पाण्याचा निचरा नीट होत नाही.
- निकृष्ट निचरा प्रणालीमुळे पाण्यातील क्षार आणि खनिजे जमिनीच्या पृष्ठभागावर जमा होतात, ज्यामुळे जमीन क्षारयुक्त बनते.
- पाण्याच्या वाहिनींची व्यवस्था नसल्यामुळे पाण्याचा साठा होत राहतो आणि जमीन नापिक होते.

३. रासायनिक खतांचा अत्याधिक वापर (Excessive Use of Chemical Fertilizers):

- ऊस उत्पादनात उत्पादनवाढीसाठी रासायनिक खतांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला जातो.
- या खतांमधील नायट्रेट्स, फॉस्फेट्स आणि इतर घटक जमिनीत जास्त प्रमाणात जमा होऊन जमीन खराब होऊ शकते.
- यामुळे जैविक घटकांचे प्रमाण कमी होते आणि जमिनीची उत्पादनक्षमता कमी होते.

४. एकाच पिकाचे वारंवार उत्पादन (Monoculture Practice):

- ऊस हे एक नगदी पीक असल्यामुळे शेतकरी अनेक वर्षे सतत ऊस लागवड करतात.

- जमीन फक्त एकाच प्रकारच्या पिकासाठी वापरल्यामुळे त्यातील पोषक घटक कमी होतात आणि जमीन नापिक होते.

५. जमिनीचा निकृष्ट दर्जा (Poor Soil Quality):

- क्षारयुक्त आणि नापिक झालेल्या जमिनीवर पुन्हा शेती करणे कठीण होते.
- विशेषतः इरिगेशन प्रकल्पांमुळे पाण्याचा ताण निर्माण होतो आणि जमिनीची उत्पादकता कमी होते.

परिणाम :

1. उत्पादनक्षमता घटणे: जमीन क्षारयुक्त झाल्यामुळे पीक उत्पादन घटते. विशेषतः ऊस उत्पादनात घट येते.
2. जमिनीची नैसर्गिक क्षमता कमी होणे: जमीन नापिक बनते आणि तिची नैसर्गिक उत्पादन क्षमता कमी होते.
3. भूजलाचे प्रदूषण: अतिसिंचनामुळे भूजलातील खनिजांचे प्रमाण वाढते आणि भूजल दूषित होते.
4. पर्यावरणीय हानी: जमिनीवरील जैविक घटकांचे प्रमाण कमी होते आणि जैवविविधता कमी होते.
5. शेतकऱ्यांचे नुकसान: नापिक जमिनीमुळे शेतकऱ्यांना आर्थिक नुकसान होते आणि त्यांचे उत्पन्न घटते.

उपाय :

1. अभ्यासपूर्ण सिंचन पद्धतींचा वापर :
 - ठिबक सिंचन (Drip Irrigation) आणि तुषार सिंचन (Sprinkler Irrigation) यांसारख्या पद्धतींचा वापर करणे.
2. रासायनिक खतांचा योग्य वापर:
 - संतुलित खतांचा वापर करणे आणि सेंद्रिय खतांना प्रोत्साहन देणे.
3. पीक बदल (Crop Rotation):

- ऊसाऐवजी इतर पिके घेणे किंवा पीक बदल पद्धतीचा अवलंब करणे.
- 4. जैविक पद्धतींचा वापर (**Adopting Organic Farming Practices**):
 - रासायनिक खतांऐवजी जैविक खतांचा वापर करणे.
- 5. मातीची चाचणी :
 - जमिनीतील पोषक घटकांचे विश्लेषण करून त्यानुसार उपाययोजना करणे.
- 6. जमिनीचा पुनर्विकास :
 - विशेषतः क्षारयुक्त जमिनींच्या पुनर्विकासासाठी सुधारित पद्धतींचा अवलंब करणे.

ऊस लागवडीमुळे जमीन क्षारयुक्त आणि नापिक होण्याचा प्रश्न गंभीर आहे आणि त्यावर योग्य पद्धतीने उपाययोजना केल्या नाहीत तर याचा विपरीत परिणाम ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर होईल. सरकारने आणि शेतकऱ्यांनी एकत्रितपणे पाण्याचा योग्य वापर, जमिनीची निगराणी आणि पर्यावरणपूरक शेती पद्धतींचा अवलंब करावा.

कोल्हापूर, सातारा, सांगली भागातील ऊस लागवडीमुळे जमीन क्षारयुक्त आणि नापिक होण्याची उदाहरणे

कोल्हापूर, सातारा आणि सांगली हे पश्चिम महाराष्ट्रातील ऊस लागवडीसाठी प्रसिद्ध असलेले भाग आहेत. साखर कारखान्यांचे जाळे या भागात मोठ्या प्रमाणावर पसरलेले आहे. परंतु, या भागात ऊस लागवडीमुळे जमिनीचे क्षारयुक्त होणे आणि नापिक होणे हे प्रश्न गंभीर बनले आहेत. काही प्रत्यक्ष उदाहरणे पाहूया.

१. कोल्हापूर जिल्हा

समस्या:

- ऊस उत्पादनातील अतिसिंचन: विशेषतः जयसिंगपूर, हातकणंगले, शिरोळ, पन्हाळा आणि करवीर तालुक्यात ऊस लागवडीसाठी मोठ्या प्रमाणावर सिंचनाचा वापर केला जातो.
- निचरा प्रणालीचा अभाव: पंचगंगा नदीच्या काठच्या जमिनींवर ऊस लागवड केली जाते. नदीकाठच्या जमिनीमध्ये ओलावा सतत टिकून राहतो, त्यामुळे क्षारांचे प्रमाण वाढते.
- भूमिगत पाण्याचा अतिवापर: ठिबक सिंचनाचा वापर कमी प्रमाणात होतो, परिणामी पाण्याचा मोठा वापर होत राहतो आणि जमिनीची उत्पादकता कमी होते.

उदाहरण:

- जयसिंगपूर आणि शिरोळ तालुका: याठिकाणी ऊस लागवड मोठ्या प्रमाणावर होते. पंचगंगा नदीच्या परिसरात भूमिगत पाण्याचा अतिवापर आणि अयोग्य निचरापद्धतीमुळे काही भागात जमीन क्षारयुक्त झाली आहे.

२. सातारा जिल्हा

समस्या:

- सिंचनाचे अव्यवस्थित नियोजन: सातारा जिल्ह्यात कृष्णा नदीच्या काठावर ऊस लागवड केली जाते. महाबळेश्वरसारख्या पर्वतीय भागातून येणारे पाणी सिंचनासाठी मोठ्या प्रमाणावर वापरले जाते.
- रासायनिक खतांचा अतिवापर: उत्पादकता वाढवण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात रासायनिक खते वापरली जातात, ज्यामुळे जमिनीचे नुकसान होते.
- पीक बदलाचा अभाव: सातत्याने ऊसच पिकविल्यामुळे जमिनीतील पोषक घटक कमी होतात आणि ती नापिक होते.

उदाहरण:

- वाई आणि कराड तालुका: कृष्णा नदीच्या परिसरात ऊस लागवडीमुळे जमिनीतील क्षारांचे प्रमाण वाढले आहे. काही भागात जमीन पूर्णतः नापिक झाल्याचे शेतकऱ्यांचे म्हणणे आहे.

३. सांगली जिल्हा

समस्या:

- अतिसिंचन आणि पाण्याचा अयोग्य वापर: सांगली जिल्ह्यात मिरज, कडेगाव, कवठेमहांकाळ आणि जत या तालुक्यांमध्ये ऊस लागवड मोठ्या प्रमाणावर होते.
- निचरा प्रणालीतील त्रुटी: कृष्णा आणि वारणा नद्यांच्या काठच्या भागात पाण्याचा योग्य निचरा होत नाही.

- उत्पादनक्षमतेतील घट: अतिसिंचन आणि अयोग्य खतांचा वापर यामुळे जमीन क्षारयुक्त होऊन उत्पादन क्षमता कमी झाली आहे.

उदाहरण:

- कवठेमहांकाळ आणि मिरज तालुका: येथील काही भागांमध्ये जमीन क्षारयुक्त झाल्यामुळे शेतकऱ्यांना ऊस उत्पादनात घट येत असल्याची तक्रार आहे.

उत्पन्न घटण्याचे कारणे :

- अतिसिंचनामुळे: पाण्याच्या अतिवापरामुळे जमिनीतील क्षारांचे प्रमाण वाढून जमीन नापिक होते.
- पीक बदलाचा अभाव: एकाच पिकावर अवलंबून राहिल्यामुळे जमीन कायमस्वरूपी नुकसानग्रस्त होते.
- रासायनिक खतांचा अव्यवस्थित वापर: खतांचे अयोग्य प्रमाणात वापर केल्याने जमिनीतील पोषक घटकांचे संतुलन बिघडते.
- निकृष्ट निचरा प्रणाली: योग्य निचरा न झाल्यामुळे पाण्याचे साठवण आणि क्षारयुक्त होण्याची प्रक्रिया वाढते.

उपाय :

- ठिबक सिंचनाचा वापर: पाण्याचा योग्य वापर होण्यासाठी ठिबक सिंचन प्रणालीचा अवलंब करणे.
- पीक बदल पद्धती (**Crop Rotation**): ऊसाऐवजी सोयाबीन, गहू, भाजीपाला इ. पिकांचे पालन करणे.
- रासायनिक खतांचा नियंत्रित वापर: संतुलित खतांचे प्रमाण वापरणे.
- जमिनीचा पुनर्विकास (**Soil Reclamation**): क्षारयुक्त जमिनीला सुधारण्यासाठी पर्यावरणपूरक पद्धतींचा वापर करणे.
- सरकारची मदत आणि प्रोत्साहन: विशेषतः साखर कारखानदारांद्वारे केलेल्या नुकसानभरपाईचा योग्य प्रकारे लाभ मिळवून देणे.

कोल्हापूर, सातारा आणि सांगली या ऊस उत्पादक भागांमध्ये ऊस लागवडीमुळे जमीन क्षारयुक्त आणि नापिक होण्याचा प्रश्न गंभीर बनला आहे. यावर उपाययोजना केल्या नाहीत तर शेतकऱ्यांचे नुकसान होईल आणि शेतीतून मिळणारे उत्पन्न कमी होईल. सरकारने आणि स्थानिक प्रशासनाने या भागातील शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन आणि आर्थिक सहाय्य देणे गरजेचे आहे.

महाराष्ट्रातील शहरी जमिनीचे प्रश्न

महाराष्ट्रातील शहरीकरण वेगाने होत आहे, विशेषतः मुंबई, पुणे, नागपूर, नाशिक, औरंगाबाद आणि ठाणे यांसारख्या मोठ्या शहरांमध्ये. या शहरीकरणामुळे विविध प्रकारच्या जमिनींशी संबंधित समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

१. भूमी संपादन आणि पुनर्वसनाचे प्रश्न

समस्या:

- शहरीकरणासाठी आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी मोठ्या प्रमाणावर जमिनीचे अधिग्रहण केले जाते.
- विशेषतः मुंबई आणि पुणे येथे मेट्रो, महामार्ग, विमानतळ प्रकल्पांसाठी जमिनीचे अधिग्रहण केले जाते.
- जमिनीच्या मालकांना नुकसानभरपाई मिळत नाही किंवा पुनर्वसन नीट होत नाही.
- पुनर्वसनासाठी दिलेली घरे अपुरी असतात किंवा त्यांची स्थिती खराब असते.

उदाहरण:

- मुंबईतील झोपडपट्टी पुनर्वसन प्रकल्प (Slum Rehabilitation Projects) अनेकदा वादग्रस्त ठरले आहेत. अनेक रहिवाशांना योग्य घर मिळाले नाहीत किंवा पुनर्वसनाची प्रक्रिया खूप संथ होती.
-

२. झोपडपट्टीकरण आणि अनधिकृत वस्ती

समस्या:

- मुंबई, पुणे, नागपूर अशा शहरांमध्ये झोपडपट्टीकरण हा मोठा प्रश्न आहे.

- स्थलांतरित कामगार आणि गरीब लोक परवडणारी घरे मिळवू शकत नाहीत म्हणून झोपडपट्ट्यांमध्ये राहतात.
- अनधिकृत बांधकामे वाढत आहेत आणि त्यामुळे शहरी जमीन नियोजनावर ताण येत आहे.
- अशा वस्तीमध्ये मूलभूत सुविधा नसतात, जसे की पाणीपुरवठा, स्वच्छता, वीजपुरवठा इत्यादी.

उदाहरण:

- धारावी (मुंबई) ही आशियातील सर्वात मोठी झोपडपट्टी आहे, जिथे लाखो लोक खूपच कमी जागेत राहतात.

३. जमीन किंमतींची अनियंत्रित वाढ

- शहरीकरणामुळे जमीन आणि घरांचे दर खूप वाढले आहेत.
- सामान्य लोकांसाठी परवडणारी घरे मिळणे अवघड झाले आहे.
- रियल इस्टेट माफिया आणि जमिनीशी संबंधित भ्रष्टाचारामुळे गरिबांना घर मिळणे कठीण झाले आहे.

उदाहरण:

- मुंबईत 'साउथ मुंबई' किंवा 'बांद्रा-कुर्ला कॉम्प्लेक्स (BKC)' यांसारख्या भागांमध्ये जमीन आणि इमारतींच्या किमती अत्यंत उच्च आहेत.

४. जमीन वापर नियोजनाचे प्रश्न

समस्या:

- शहरीकरणाचा वेग जास्त असल्यामुळे नियोजन नीट केले जात नाही.
- पायाभूत सुविधा आणि सेवांचा योग्य पद्धतीने विकास न होणे.
- सार्वजनिक जमीन अनधिकृतरीत्या वापरली जाणे किंवा चुकीच्या कारणांसाठी देण्यात येणे.

उदाहरण:

- पुण्यात बेकायदेशीर बांधकामे व नियमांचे उल्लंघन मोठ्या प्रमाणावर आढळतात.

५. पर्यावरणीय समस्यांशी संबंधित जमिनीचे प्रश्न

समस्या:

- शहरीकरणामुळे हरित क्षेत्रांचे प्रमाण कमी होत आहे.
- झोपडपट्ट्या आणि अनधिकृत बांधकामांमुळे नद्यांच्या किनारपट्टीचा नाश होत आहे.
- औद्योगिक क्षेत्रांत प्रदूषणामुळे जमिनीची गुणवत्ता कमी होत आहे.

उदाहरण:

- मुंबईतील मिठी नदीच्या काठावर झालेल्या अनधिकृत बांधकामांमुळे नदीचे पात्र अरुंद झाले आणि पूर येण्याची शक्यता वाढली.

६. जमीन हक्कांचे प्रश्न

समस्या:

- जुने कागदपत्र नसणे किंवा मालकीचा पुरावा न मिळणे यामुळे अनेकांचे हक्क वादग्रस्त होतात.
- सार्वजनिक जमीन खासगी व्यक्तींना देण्यात येणे किंवा कब्जा करण्यात येणे.

उदाहरण:

- मुंबईतील काही झोपडपट्ट्यांमधील रहिवाशांकडे मालकी हक्काचे पुरावे नाहीत आणि त्यामुळे पुनर्वसन योजनेचा लाभ मिळत नाही.

७. सरकारी नियंत्रणामधील त्रुटी आणि भ्रष्टाचार

समस्या:

- जमिनीचे हस्तांतरण, विक्री आणि पुनर्वसन यांमध्ये भ्रष्टाचार आणि अनियमितता मोठ्या प्रमाणावर आहे.
- झोपडपट्टी पुनर्वसन प्रकल्पांमध्ये बिल्डर लॉबीजचा प्रभाव आणि धोरणांमधील त्रुटी.

उदाहरण:

- मुंबईतील SRA प्रकल्पांमध्ये भ्रष्टाचार आणि रहिवाशांच्या तक्रारी सामान्य आहेत.
-

उपाय :

1. जमीन वापर नियोजनाचा काटेकोरपणा: सर्व शहरी भागांसाठी भूवापर नियोजन (Land Use Planning) करण्याची आवश्यकता आहे.
 2. परवडणारी घरे निर्माण करणे: गरीब व मध्यमवर्गीय लोकांसाठी परवडणाऱ्या घरांचे प्रकल्प राबवणे.
 3. झोपडपट्टी पुनर्वसन प्रकल्प सुधारणे: पुनर्वसनासाठी शाश्वत आणि न्याय्य योजना तयार करणे.
 4. भ्रष्टाचारावर नियंत्रण: जमिनीशी संबंधित व्यवहारांत पारदर्शकता आणणे.
 5. पर्यावरणीय संरक्षण: हरित क्षेत्रांचे संरक्षण आणि प्रदूषण नियंत्रणाचे उपाय करणे.
-

महाराष्ट्रातील शहरी जमिनीच्या प्रश्नांवर वेळीच उपाययोजना केल्या नाहीत तर त्याचे गंभीर परिणाम होतील. जमिनीचे योग्य नियोजन, पर्यावरणाचा समतोल राखणे आणि सर्वांसाठी घरे उपलब्ध करून देणे या सर्व घटकांचा विचार करणे आवश्यक आहे.

महाराष्ट्रात सहकारी चळवळीची सुरुवात

महाराष्ट्रात सहकारी चळवळीची सुरुवात 20 व्या शतकाच्या प्रारंभात झाली. ब्रिटिश भारतामध्ये सहकारी चळवळ ही ब्रिटिश सरकारने काही कायदे राबवून सुरू केली होती. तथापि, महाराष्ट्रात सहकारी चळवळ अधिक प्रभावीपणे राबविण्यात आली आणि ती व्यापक जनतेपर्यंत पोहोचली.

सहकारी चळवळीची सुरुवात आणि पार्श्वभूमी

१. प्रारंभ (Initial Phase)

- ब्रिटिश सरकारने 1904 मध्ये सहकारी पतपुरवठा कायदा मंजूर केला.
 - या कायद्याचा उद्देश ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना सावकारांपासून मुक्त करणे व त्यांना कमी व्याजदरात कर्ज उपलब्ध करून देणे होता.
 - सहकारी पतसंस्था म्हणजे सहकारी तत्वावर आधारित संस्थांचे निर्माण करण्यासाठी हा कायदा केला गेला.
-

२. सुधारित सहकारी कायदा, 1912

- 1912 मध्ये हा कायदा अधिक व्यापक करण्यात आला आणि त्यामध्ये गैर-पतपुरवठा सहकारी संस्थांना देखील समाविष्ट करण्यात आले.
 - सहकारी सोसायट्या, सहकारी बँका, सहकारी बाजारपेठा, सहकारी उद्योग इत्यादींना प्रोत्साहन देण्यात आले.
-

महाराष्ट्रात सहकारी चळवळीची प्रभावी सुरुवात

१. सहकारी चळवळीचा महाराष्ट्रातील विकास

- महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीला प्रोत्साहन देण्यासाठी अनेक नेत्यांनी आणि विचारवंतांनी पुढाकार घेतला.
 - ब्रिटिशकाळात जरी सहकारी चळवळ सुरू झाली असली तरी स्वातंत्र्यानंतर तिला मोठ्या प्रमाणावर गती मिळाली.
-

२. सहकारी चळवळीतले प्रमुख नेते आणि त्यांचे योगदान

(अ) वैकुंठभाई मेहता

- महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीचे आद्य नेते म्हणून त्यांची ओळख आहे.
- त्यांनी सहकारी चळवळीला एक नवी दिशा दिली आणि सहकारी संस्था व्यवस्थापनावर आधारित अभ्यासक्रमांची सुरुवात केली.
- मुंबई येथील वैकुंठ मेहता राष्ट्रीय सहकारी व्यवस्थापन संस्था (VAMNICOM) ही त्यांच्याच नावाने ओळखली जाते.

(ब) वसंतदादा पाटील

- वसंतदादा पाटील हे सांगली जिल्ह्यातील प्रभावी सहकारी नेते होते.
- त्यांनी साखर कारखान्यांच्या सहकारी चळवळीला विशेषतः पश्चिम महाराष्ट्रात प्रोत्साहन दिले.
- शेतकऱ्यांना एकत्र आणून त्यांना सहकारी चळवळीत सहभागी करून घेतले.

(क) यशवंतराव चव्हाण

- महाराष्ट्र राज्याचे पहिले मुख्यमंत्री आणि सहकारी चळवळीचे प्रबळ समर्थक होते.
- त्यांनी सहकारी बँका, साखर कारखाने आणि दूध उत्पादक सहकारी संघटना यांचा विकास केला.
- ग्रामीण भागातील आर्थिक प्रगतीसाठी सहकारी तत्वाचे महत्त्व सांगितले.

धनंजयराव गाडगीळ यांचे सहकारी चळवळीतले योगदान

धनंजयराव गाडगीळ हे एक नामवंत अर्थतज्ज्ञ, विचारवंत आणि सहकारी चळवळीचे महत्त्वपूर्ण नेते होते. सहकारी चळवळीला त्यांनी शास्त्रशुद्ध पद्धतीने आकार दिला आणि महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीच्या विस्तारामध्ये मोठे योगदान दिले.

परिचय

- पूर्ण नाव: डॉ. धनंजयराव रामचंद्र गाडगीळ
- जन्म: 10 एप्रिल 1901

- मृत्यू: ३ मे १९७१
- मुख्य योगदान: सहकारी चळवळ, ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि नियोजन

धनंजयराव गाडगीळ यांचे सहकारी चळवळीतले योगदान

१. सहकारी चळवळीला शास्त्रीय पाया देणे

- गाडगीळ यांनी सहकारी चळवळ फक्त सामाजिक किंवा राजकीय दृष्टिकोनातून न पाहता, आर्थिक दृष्टिकोनातूनही विचार केला.
- सहकारी चळवळीचे आर्थिक फायदे काय आहेत, ती कशी कार्यक्षम होऊ शकते, याचा त्यांनी सखोल अभ्यास केला.
- सहकारी संस्था केवळ कर्जपुरवठा करणारी केंद्रे नसून त्या सामूहिक उत्पादन, विक्री आणि वितरण या बाबींमध्येही सहभाग घेऊ शकतात, हे त्यांनी अधोरेखित केले.

२. सहकारी तत्वज्ञानाचा प्रचार

- सहकारी तत्वज्ञान म्हणजेच लोकांचा लोकांद्वारे आणि लोकांसाठी केलेला विकास या विचारसरणीचा त्यांनी प्रसार केला.
- सहकारी चळवळ ही लोकांनी लोकांसाठी चालवलेली चळवळ असावी, हे त्यांनी ठामपणे सांगितले.

३. सहकारी बँकांचा विकास

- गाडगीळ यांनी सहकारी बँकिंग संस्थांच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना आर्थिक साहाय्य देण्याच्या प्रयत्नांना बळ दिले.
- त्यांनी सहकारी बँकांची कार्यप्रणाली सुधारण्यासाठी उपाययोजना सुचविल्या.
- सहकारी बँका हे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसाठी आधारस्तंभ बनावे यासाठी त्यांनी मार्गदर्शन केले.

४. सहकारी संस्थांचा आर्थिक विकासात सहभाग

सहकारी संस्थांनी केवळ पतपुरवठा न करता, विविध क्षेत्रांमध्ये सहभाग घ्यावा, असा त्यांचा विचार होता.

- दूध उत्पादन, साखर कारखाने, कापूस प्रक्रिया, कृषी उत्पादने यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये सहकारी संस्थांची मोठी भूमिका असावी यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले.

५. गाडगीळ योजना

- 1951 ते 1957 या कालावधीत दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेचा मसुदा तयार करण्यात गाडगीळ यांनी प्रमुख भूमिका बजावली.
- त्यांनी स्थलिक नियोजन (**Decentralised Planning**) या संकल्पनेला प्रोत्साहन दिले, ज्याचा सहकारी चळवळीवर दीर्घकालीन परिणाम झाला.
- त्यांनी ग्रामीण विकासासाठी सहकारी चळवळ ही महत्वाची असल्याचे अधोरेखित केले.

६. सहकारी साखर कारखाने

- गाडगीळ यांच्या विचारसरणीचा आधार घेऊनच साखर कारखान्यांची सहकारी चळवळ प्रामुख्याने पश्चिम महाराष्ट्रात विस्तारली.
- सहकारी साखर कारखान्यांमुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या ऊसाचे चांगले दर मिळण्यास मदत झाली.

७. सहकारी चळवळीला शास्त्रशुद्ध पद्धतीने आकार देणे

- गाडगीळ यांनी सहकारी संस्थांच्या व्यवस्थापन आणि आर्थिक धोरणांबाबत मार्गदर्शन केले.
- त्यांनी सहकारी संस्थांना शिस्तबद्ध आणि कार्यक्षम बनवण्यासाठी नियम व धोरणे सुचवली.

धनंजयराव गाडगीळ यांनी सहकारी चळवळीला केवळ आर्थिक नाही तर सामाजिक आणि नैतिक दृष्टिकोनातूनही उंचावले. त्यांच्या मार्गदर्शनामुळे सहकारी चळवळ अधिक व्यापक आणि कार्यक्षम बनली. त्यांनी सहकारी चळवळीतून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळकटी देण्याचा प्रयत्न केला आणि शेतकऱ्यांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षमीकरणाची संधी उपलब्ध करून दिली.

सहकारी चळवळीमागील उद्दिष्टे

१. सावकारांपासून मुक्तता

- शेतकऱ्यांना सावकारांच्या कर्जाच्या सापळ्यातून मुक्त करण्यासाठी सहकारी पतसंस्थांची स्थापना केली गेली.

२. आर्थिक स्थैर्य आणि विकास

- सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागात आर्थिक प्रगती साधणे.
- उद्योग व व्यापारामध्ये सहकार्याची भावना रुजवणे.

३. सामूहिक प्रयत्न आणि न्याय्य वाटप

- सर्वसामान्य लोकांना मालकी हक्क आणि आर्थिक लाभ मिळवून देणे.
- सहकारी तत्वावर आधारित मालकी म्हणजे प्रत्येक सदस्याचा हिस्सा आणि मतदानाचा हक्क समान असतो.

४. रोजगार निर्मिती

- साखर कारखाने, दूध संघ, बँका, पतसंस्था इत्यादींच्या माध्यमातून रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे.

५. शेतकऱ्यांचे सक्षमीकरण

- शेतीच्या उत्पादनात वाढ करण्यासाठी सहकारी संस्थांचे योगदान.
- शेतकऱ्यांना कर्ज, शेतीसाठी आवश्यक सेवा आणि बाजारपेठेची उपलब्धता याची सोय करणे.

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ ही ग्रामीण विकास आणि आर्थिक प्रगतीसाठी एक महत्त्वपूर्ण पाऊल होते. विशेषतः साखर कारखाने, दूध संघ आणि सहकारी बँका या सहकारी संस्थांनी ग्रामीण महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासात मोठे योगदान दिले आहे.

महाराष्ट्रातील सहकारी आर्थिक संस्थांचे जाळे

महाराष्ट्रात सहकारी चळवळीने मोठ्या प्रमाणावर मूळ धरले आहे आणि आर्थिक सहकार क्षेत्रात प्रचंड प्रगती केली आहे. शिखर बँक म्हणून ओळखली जाणारी महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक (**MSC Bank**) पासून ते

खेड्याच्या पातळीवरील सहकारी पतपेढ्यांपर्यंत विविध सहकारी आर्थिक संस्थांचे विस्तृत जाळे महाराष्ट्रात कार्यरत आहे.

१. महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक (MSC Bank) - शिखर बँक (Apex Bank)

मुख्य भूमिका:

- ही महाराष्ट्रातील सहकारी बँकिंग व्यवस्थेची सर्वोच्च (शिखर) संस्था आहे.
- सर्व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांवर नियंत्रण ठेवणे आणि त्यांना आर्थिक साहाय्य पुरवणे.
- सहकारी संस्थांना कर्जपुरवठा करणे आणि त्यांचे मार्गदर्शन करणे.
- महाराष्ट्रातील सहकारी बँकिंग प्रणालीचे नियमन आणि देखरेख करणे.

मुख्यालय: मुंबई, महाराष्ट्र.

कार्य:

- साखर कारखाने, दूध संघ, कृषी प्रक्रिया उद्योग, ग्रामीण विकास प्रकल्प यांना कर्जपुरवठा करणे.
 - सहकारी पतसंस्थांना आर्थिक साहाय्य देणे.
-

२. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका (District Central Co-operative Banks - DCC Banks)

मुख्य भूमिका:

- प्रत्येक जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांचा समन्वय आणि त्यांना कर्जपुरवठा करणे.
- कृषी क्षेत्रातील प्राथमिक सहकारी संस्था आणि पतसंस्थांना वित्तीय साहाय्य पुरवणे.
- जिल्ह्याच्या पातळीवरील सहकारी बँकिंग व्यवस्थेचे नियंत्रण करणे.

संरचना:

- प्रत्येक जिल्ह्यात किमान एक जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक कार्यरत असते.
 - मुंबईसारख्या मोठ्या शहरातही सहकारी बँका कार्यरत आहेत.
-

३. प्राथमिक कृषी पतसंस्था

मुख्य भूमिका:

- खेड्याच्या पातळीवर कार्यरत असलेल्या सर्वात लहान सहकारी संस्था.
- शेतकऱ्यांना अल्पावधी व मध्यमावधी कर्जपुरवठा करणे.
- खते, बियाणे, कीटकनाशके इत्यादींचा पुरवठा करणे.

संरचना:

- सहकारी ग्राम संघटना म्हणूनही ओळखली जाते.
- शेतकरी आणि खेड्यातील इतर सभासद हे संस्थेचे सदस्य असतात.

कार्य:

- शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करणे, विशेषतः पीककर्ज आणि शेतमाल खरेदीसाठी.
 - शेतीशी संबंधित विविध सुविधांचे वितरण करणे.
-

४. सहकारी पतसंस्था

मुख्य भूमिका:

- ग्रामीण व शहरी भागांमध्ये लहान कर्जपुरवठा करण्यासाठी स्थापन केल्या गेलेल्या सहकारी संस्था.
- अल्प उत्पन्न गटातील लोकांना आर्थिक सहाय्य पुरवणे.

संरचना:

- शहरी आणि ग्रामीण दोन्ही प्रकारच्या भागात कार्यरत असतात.

- सामान्यतः मध्यमवर्गीय व अल्प उत्पन्न गटांमध्ये लोकप्रिय.

कार्य:

- कर्जपुरवठा, ठेवीचे व्यवस्थापन आणि आर्थिक सहाय्य देणे.
 - बँकिंग सुविधा न पोहोचलेल्या भागांमध्ये आर्थिक सेवा पुरवणे.
-

५. सहकारी साखर कारखाने आणि दूध संघ

मुख्य भूमिका:

- शेतकऱ्यांनी एकत्र येऊन स्थापन केलेल्या सहकारी उद्योगांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करणे.
- साखर कारखाने व दूध उत्पादक संघांचे अर्थपुरवठा व व्यवस्थापन करणे.

कार्य:

- ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करणे.
 - दूध उत्पादकांना आर्थिक सहाय्य देणे आणि त्यांच्या उत्पादनांचे व्यवस्थापन करणे.
-

७. नागरी सहकारी बँका

मुख्य भूमिका:

- शहरी भागातील लहान व्यावसायिक, उद्योजक आणि सामान्य नागरिक यांना वित्तीय सहाय्य पुरवणे.
- विशेषतः लहान व्यापाऱ्यांसाठी कर्ज पुरवठा करणे.

संरचना:

- राज्यभरात विविध ठिकाणी सहकारी बँका कार्यरत आहेत.
-

सहकारी संस्थांची राज्यातील एकंदरीत रचना

महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक (MSC Bank) - शिखर बँक

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका (DCC Banks)

प्राथमिक कृषी पतसंस्था (PACS) व सहकारी पतसंस्था

साखर कारखाने, दूध संघ, गृहवित्त संस्था, सहकारी बँका आणि विविध सहकारी उद्योग

महाराष्ट्रातील सहकारी आर्थिक संस्थांचे जाळे अत्यंत व्यापक आहे आणि ते ग्रामीण व शहरी भागांमध्ये आर्थिक साहाय्य पुरवण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहे. शिखर बँकेपासून खेड्याच्या पातळीवरच्या सहकारी पतसंस्थांपर्यंत पोहोचणारी ही चळवळ ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना तसेच लहान व्यावसायिकांना आर्थिक स्थैर्य देण्यासाठी कार्यरत आहे.

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ आणि राजकारण

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ ही एक महत्त्वपूर्ण सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय चळवळ आहे. विशेषतः ग्रामीण भागातील आर्थिक विकास साधण्याच्या उद्देशाने सहकारी चळवळ महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणावर विस्तारली. परंतु, सहकारी चळवळ ही केवळ आर्थिक आणि सामाजिक चळवळ राहिली नाही, तर ती राजकारणाशीही घट्टपणे जोडली गेली.

सहकारी चळवळ आणि राजकारणाचा परस्परसंबंध

१. सहकारी चळवळीचा प्रारंभ आणि राजकारणाचे प्रारंभिक योगदान

- २० व्या शतकाच्या प्रारंभी सहकारी चळवळ ब्रिटिश सरकारने सहकारी कायद्यांद्वारे सुरू केली.
- परंतु, स्वातंत्र्यानंतर महाराष्ट्रात सहकारी चळवळीला प्रचंड गती मिळाली.
- तत्कालीन नेते, विशेषतः यशवंतराव चव्हाण, वसंतदादा पाटील, धनंजयराव गाडगीळ, वैकुंठभाई मेहता यांसारख्या नेत्यांनी सहकारी चळवळीला राजकीय पाठबळ दिले.

२. सहकारी चळवळ आणि काँग्रेसचे वर्चस्व

- स्वातंत्र्यानंतर महाराष्ट्रात काँग्रेस पक्षाचे प्रबळ वर्चस्व होते आणि त्यांनी सहकारी चळवळीचा प्रचार व प्रसार केला.
- काँग्रेस पक्षाचे स्थानिक नेते आणि कार्यकर्ते ग्रामीण भागात सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून कार्य करत होते.
- सहकारी चळवळीच्या माध्यमातून काँग्रेसने ग्रामीण भागात आपला राजकीय आधार वाढवला.
- सहकारी साखर कारखाने, सहकारी बँका आणि दूध संघ यांच्या माध्यमातून काँग्रेसने ग्रामीण भागात आर्थिक विकास साधला आणि राजकीय वर्चस्व टिकवले.

३. साखर कारखाने आणि राजकारण

- महाराष्ट्रातील पश्चिम महाराष्ट्र (कोल्हापूर, सांगली, सातारा, पुणे) हे क्षेत्र साखर कारखान्यांचे केंद्र बनले.
- सहकारी साखर कारखाने स्थापून काँग्रेस नेत्यांनी ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना एकत्र आणले.
- या साखर कारखान्यांचे अध्यक्ष किंवा संचालक मंडळ हे बहुतेक वेळा राजकीय नेत्यांच्या प्रभावाखाली असते.
- विशेषतः काँग्रेस पक्षाशी संबंधित नेते साखर कारखान्यांच्या माध्यमातून राजकीय नियंत्रण ठेवतात.
- उदाहरणार्थ, वसंतदादा पाटील आणि शरद पवार यांसारख्या नेत्यांनी सहकारी साखर कारखान्यांच्या माध्यमातून आपले राजकीय सामर्थ्य निर्माण केले.

४. सहकारी बँका आणि राजकारण

- सहकारी बँका हे राजकीय नियंत्रणाचे एक प्रमुख साधन बनले आहे.
 - जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका (DCC Banks) आणि प्राथमिक कृषी पतसंस्था (PACS) या राजकीय नेत्यांच्या प्रभावाखाली कार्य करतात.
 - बँकांचे संचालक मंडळ सहसा राजकीय पक्षांच्या नियंत्रणाखाली असतात.
 - या बँकांमधून कर्जपुरवठा आणि कर्जमाफीच्या धोरणांचा वापर राजकीय हितसंबंधांसाठी केला जातो.
-

५. सहकारी संस्था आणि निवडणूक राजकारण

- सहकारी संस्थांमध्ये स्थानिक राजकीय नेते मोठ्या प्रमाणावर प्रभाव टाकतात.
 - निवडणुकीच्या काळात सहकारी संस्थांचा वापर मतदारांना आकर्षित करण्यासाठी केला जातो.
 - विशेषतः ग्रामीण भागात, सहकारी संस्था म्हणजेच मतदारसंघातील मोठी मतपेढी बनली आहे.
-

६. विरोधी पक्षांचा सहभाग आणि सहकारी चळवळ

- सुरुवातीला काँग्रेसचे वर्चस्व असलेले सहकारी क्षेत्र आता इतर पक्षांनीही काबीज केले आहे.
 - राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष (NCP) आणि भारतीय जनता पक्ष (BJP) यांनी देखील सहकारी चळवळीत आपला प्रभाव निर्माण केला आहे.
 - विशेषतः शरद पवार यांच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रवादी काँग्रेसने सहकारी साखर कारखान्यांमध्ये मोठे वर्चस्व मिळवले आहे.
-

७. सहकारी चळवळ आणि भ्रष्टाचार

- राजकीय नेत्यांचे सहकारी संस्थांवर असलेले नियंत्रण अनेकदा भ्रष्टाचार आणि गैरव्यवहारांसाठी कारणीभूत ठरले आहे.
- विशेषतः साखर कारखाने आणि सहकारी बँकांमध्ये अनियमितता व भ्रष्टाचाराच्या अनेक घटना नोंदविल्या गेल्या आहेत.

- सहकारी पतसंस्थांच्या व्यवस्थापनात पारदर्शकतेचा अभाव आणि राजकीय हस्तक्षेपामुळे त्यांचे नुकसान झाले आहे.

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ ही ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळकट करण्याचे एक प्रभावी साधन होती. परंतु, कालांतराने ती राजकारणाशी जोडली गेली आणि राजकीय हस्तक्षेपामुळे अनेक सहकारी संस्थांचा अपयश झाला. तरीदेखील, आजही सहकारी चळवळ ही महाराष्ट्रातील आर्थिक आणि राजकीय व्यवस्थेत महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे.

रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया (RPI), शेतकरी कामगार पक्ष (शेकाप) आणि शिवसेना यांचा महाराष्ट्राच्या राजकारणातील विकास आणि योगदान

महाराष्ट्रातील राजकारणात या तीन पक्षांनी वेगवेगळ्या काळात आणि वेगवेगळ्या प्रकारे योगदान दिले आहे. त्यांच्या उभारणीतील ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, त्यांचे उद्दिष्टे आणि त्यांचे राजकीय यश-अपयश यांचे विश्लेषण करणे महत्वाचे आहे.

१. रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया (Republican Party of India - RPI)

स्थापना आणि पार्श्वभूमी:

- RPI ची स्थापना १९५६ मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली झाली.
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली "शेड्युल कास्ट फेडरेशन" चे रूपांतर RPI मध्ये करण्यात आले.
- पक्षाची मुख्य उद्दिष्टे होती - सामाजिक न्याय, दलित व मागासवर्गीयांचे सक्षमीकरण, आणि समानता.

विकास आणि योगदान:

- महाराष्ट्रातील दलित, मागासवर्गीय आणि वंचित घटकांसाठी आवाज उठवणारा पक्ष म्हणून RPI ची ओळख होती.
- १९६०च्या दशकात RPI ने काँग्रेसविरोधात स्थानिक निवडणुका लढवल्या आणि काही प्रमाणात यशही मिळवले.
- दलित पँथर चळवळ (१९७० चे दशक): RPI ने काही प्रमाणात दलित पँथर चळवळीला पाठिंबा दिला, ज्यामुळे दलितांमध्ये जागृती आली.
- RPI च्या नेतृत्वाखाली अनेक समाजसुधारणा, विशेषतः अस्पृश्यता निर्मूलन आणि शिक्षणप्रसार, घडून आले.

राजकीय स्थिती:

- RPI चा प्रभाव एकत्रितपणे कमी झाला कारण पक्षामध्ये अनेक गट निर्माण झाले (जसे की, RPI (Athawale), RPI (Gavai), RPI (Kawade), इ.)
- काँग्रेस आणि इतर राजकीय पक्षांशी केलेले युती करार RPI च्या स्वतंत्र ओळखीवर परिणामकारक ठरले.

- सध्या RPI च्या विविध गटांचे मराठवाडा, विदर्भ आणि मुंबई येथे काही प्रमाणात प्रभाव आहे.

२. शेतकरी कामगार पक्ष (Peasants and Workers party - PWP)

स्थापना आणि पार्श्वभूमी:

- १९४८ मध्ये केशवराव जेधे यांच्या नेतृत्वाखाली शेकाप ची स्थापना झाली.
- स्वातंत्र्यपूर्व काळात "लाल बावटा चळवळ" ही क्रांतिकारक चळवळ म्हणून प्रसिद्ध होती. याच चळवळीच्या विचारसरणीतून शेकाप चा जन्म झाला.

विकास आणि योगदान:

- शेतकरी आणि कामगारांचे प्रश्न: विशेषतः ऊसतोड कामगार, शेतमजूर, छोटे शेतकरी यांच्या हक्कांसाठी शेकाप ने संघर्ष केला.
- महाड चळवळ (१९४६): शेकाप ने शेतकरी आणि कामगारांच्या हक्कांसाठी आंदोलन केले.
- सहकारी चळवळीत सहभाग: शेकाप ने सहकारी चळवळीतही सहभाग घेतला आणि सहकारी संस्थांच्या निर्मितीसाठी पाठबळ दिले.
- संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलन: मुंबईला महाराष्ट्राच्या राजधानीसाठी घेतलेल्या संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनात शेकाप ने मोठे योगदान दिले.

राजकीय स्थिती:

- शेकाप चा प्रभाव प्रामुख्याने पश्चिम महाराष्ट्र (सातारा, सांगली, सोलापूर) येथे दिसून येतो.
- काँग्रेस आणि इतर पक्षांच्या वाढत्या प्रभावामुळे शेकाप ची लोकप्रियता कमी झाली.
- आजही काही भागात शेकाप प्रादेशिक पातळीवर अस्तित्व टिकवून आहे.

३. शिवसेना (Shiv Sena)

स्थापना आणि पार्श्वभूमी:

- शिवसेनेची स्थापना १९ जून १९६६ रोजी बाळासाहेब ठाकरे यांनी केली.
- सुरुवातीला शिवसेना ही मराठी अस्मिता आणि स्थानिक मराठी माणसांचे हक्क यांसाठी लढणारी संघटना होती.

विकास आणि योगदान:

- मराठी अस्मितेचा मुद्दा: मुंबईतील रोजगारांवर मराठी माणसांचा हक्क असावा, हा प्रमुख मुद्दा मांडला.
- बाळासाहेब ठाकरे यांचे नेतृत्व: शिवसेना प्रमुख बाळासाहेब ठाकरे यांच्या प्रभावी नेतृत्वामुळे पक्षाने मुंबई आणि आसपासच्या भागात प्रचंड लोकप्रियता मिळवली.
- बृहन्मुंबई महानगरपालिका (BMC): शिवसेनेने १९८५ नंतर मुंबई महापालिकेवर नियंत्रण मिळवले.
- हिंदुत्वाचे राजकारण: १९८० च्या दशकानंतर शिवसेनेने हिंदुत्वाच्या मुद्द्यावर आधारित राजकारण सुरू केले आणि राष्ट्रीय पातळीवर भारतीय जनता पक्षाशी युती केली.
- १९९५ मध्ये महाराष्ट्रात सरकार: भाजप-शिवसेना युतीच्या माध्यमातून पहिल्यांदा सरकार स्थापन केले.

राजकीय स्थिती:

- सध्या शिवसेना महाराष्ट्रातील एक प्रमुख पक्ष आहे.
 - पक्षाचे विभाजन (शिवसेना (उद्धव बाळासाहेब ठाकरे) आणि शिवसेना (एकनाथ शिंदे)) यामुळे काही प्रमाणात अस्थिरता निर्माण झाली आहे.
 - मुंबई, ठाणे, पुणे आणि कोकणातील भागांवर शिवसेनेचा मजबूत प्रभाव आहे.
-
- रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया (RPI): महाराष्ट्रातील दलित चळवळीचे नेतृत्व करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु, गटबाजीमुळे त्याचे महत्त्व कमी झाले.
 - शेतकरी कामगार पक्ष (शेकाप): ग्रामीण भागातील शेतकरी आणि कामगारांचे प्रतिनिधित्व केले. परंतु, प्रादेशिक मर्यादांमुळे त्याची लोकप्रियता कमी झाली.
 - शिवसेना: मराठी अस्मितेवर आधारित पक्ष म्हणून उदयास आला आणि नंतर हिंदुत्वाच्या मुद्द्यावर आधारित राष्ट्रीय राजकारणातही प्रवेश केला.

१९९० नंतर महाराष्ट्रात उदयास आलेल्या आघाड्यांच्या राजकारणाचे स्वरूप

१९९० नंतर महाराष्ट्रातील राजकारणात आघाड्यांचे (Coalition Politics) महत्व खूपच वाढले. एका पक्षाचे पूर्ण बहुमत मिळवणे कठीण झाल्याने विविध राजकीय पक्षांनी एकत्र येऊन आघाड्या तयार केल्या. आघाडीचे राजकारण हे प्रामुख्याने काँग्रेस आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस विरुद्ध भाजप आणि शिवसेना यांच्या आघाड्यांच्या रूपात दिसून आले.

आघाडी राजकारणाच्या उदयाचे कारणे

१. बहुमत मिळवण्याच्या अडचणी :

- १९९० नंतर महाराष्ट्रातील निवडणुकांमध्ये कोणत्याही एका पक्षाला स्पष्ट बहुमत मिळणे कठीण झाले.
- मतदारांमध्ये वाढलेली विविधता, स्थानिक नेत्यांचा प्रभाव आणि विविध सामाजिक घटकांच्या समस्या यामुळे कोणत्याही एका पक्षाचा वर्चस्व राहिला नाही.

२. प्रादेशिक पक्षांचा उदय :

- राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष (NCP) आणि शिवसेना हे प्रादेशिक पक्ष मोठ्या प्रमाणावर लोकप्रिय झाले.
- राष्ट्रवादी काँग्रेसने ग्रामीण भागात आणि शेतकरी वर्गात मोठा आधार मिळवला.
- शिवसेनेने मराठी अस्मितेच्या मुद्द्यावर मुंबई आणि कोकणात मोठा प्रभाव निर्माण केला.

३. राष्ट्रीय पक्षांची सत्तेसाठी गरज :

- काँग्रेस आणि भाजप यांसारख्या राष्ट्रीय पक्षांना सत्तेत येण्यासाठी प्रादेशिक पक्षांशी युती करणे आवश्यक ठरले.

- आघाडीच्या राजकारणामुळे प्रादेशिक पक्षांना राष्ट्रीय पातळीवर आपला प्रभाव वाढवण्याची संधी मिळाली.

महत्वाच्या आघाड्या :

१. काँग्रेस-राष्ट्रवादी काँग्रेस आघाडी (Congress-NCP Alliance):

- १९९९ मध्ये राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष (NCP) शरद पवार यांनी काँग्रेसमधून बाहेर पडून स्थापन केला.
- काँग्रेस आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस यांनी युती केली आणि १९९९, २००४, २००९ व २०१४ च्या निवडणुकांमध्ये सत्ता मिळवली.
- आघाडीचे महत्वाचे नेते: विलासराव देशमुख, सुशीलकुमार शिंदे, अशोक चव्हाण, पृथ्वीराज चव्हाण, अजित पवार.
- या आघाडीचे महत्वाचे आधारवड होते: ग्रामीण भाग, मराठा व कुणबी समाज, काही प्रमाणात दलित व मुस्लिम मतदार.

२. भाजप-शिवसेना युती :

- १९९५ मध्ये भाजप आणि शिवसेना यांनी युती करून महाराष्ट्रात प्रथमच सत्ता स्थापन केली.
- मुख्यमंत्रीपद शिवसेनेला आणि उपमुख्यमंत्रीपद भाजपला मिळाले.
- बाळासाहेब ठाकरे आणि गोपीनाथ मुंडे या दोन नेत्यांनी या आघाडीला बळ दिले.
- २०१४ पर्यंत ही आघाडी प्रामुख्याने हिंदुत्वाच्या मुद्द्यावर टिकून होती.
- महत्वाचे आधारवड: मुंबई, कोकण, नागपूर, विदर्भ, मराठवाडा.

३. महाविकास आघाडी (Maha Vikas Aghadi - MVA):

- २०१९ मध्ये शिवसेना, काँग्रेस आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस यांनी एकत्र येऊन सरकार स्थापन केले.
- विधानसभा निवडणुकीनंतर भाजप आणि शिवसेनेमध्ये मतभेद झाले. मुख्यमंत्रीपदाच्या मुद्द्यावरून शिवसेना भाजपपासून वेगळी झाली.

- उद्धव ठाकरे हे महाविकास आघाडीचे मुख्यमंत्री झाले.
 - महाविकास आघाडीच्या स्थापनेने महाराष्ट्रातील राजकारणात मोठा बदल झाला.
-

आघाड्यांच्या राजकारणाचे स्वरूप :

१. मतदारांचे विभाजन :

- विविध प्रादेशिक आणि राष्ट्रीय पक्षांचे समर्थन मिळवण्यासाठी आघाड्यांची स्थापना करण्यात आली.
 - आघाडी राजकारणामुळे मतदारांचा थेट परिणाम झाला.
-

२. सत्ता स्थापनेसाठी तडजोड :

- आघाडी सरकारांमध्ये मंत्रिपद वाटप आणि धोरणनिर्मितीमध्ये तडजोड करावी लागते.
 - सत्ता टिकवण्यासाठी आणि मतदारांना खुश ठेवण्यासाठी आघाडीतील पक्षांना सतत समन्वय साधावा लागतो.
-

३. धोरणांमध्ये अस्थिरता :

- आघाडीतील पक्षांच्या विचारसरणीत फरक असल्यामुळे धोरणनिर्मितीत अस्थिरता येते.
 - अनेकदा वेगवेगळ्या घटकांचे प्रतिनिधित्व करताना धोरणे योग्य पद्धतीने राबवली जात नाहीत.
-

४. राजकीय संघर्ष आणि फुट :

- आघाड्यांमध्ये मतभेद निर्माण झाल्यास पक्ष फुटतात किंवा आघाडी तुटते.
 - उदाहरण: २०१४ मध्ये भाजप-शिवसेना युती तुटली आणि २०१९ मध्ये शिवसेना महाविकास आघाडीत सहभागी झाली.
-

१९९० नंतरच्या आघाडी राजकारणामुळे महाराष्ट्रात सत्ता स्थापन करणे, टिकवणे आणि राजकीय धोरणे ठरवणे या बाबींमध्ये मोठा बदल झाला. काँग्रेस-राष्ट्रवादी काँग्रेस आघाडी आणि भाजप-शिवसेना युती यांनी दीर्घ काळापर्यंत राज्य केले. मात्र, २०१९ नंतरच्या महाविकास आघाडीमुळे राज्याच्या राजकारणात नवा अध्याय सुरू झाला. आघाडी राजकारणाच्या कारणास्तव धोरणात्मक अस्थिरता आणि सत्तेतील तडजोडीही वाढल्या आहेत.

महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांचे प्रमुख प्रश्न

महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांना आज अनेक समस्यांचा सामना करावा लागतो आहे. उत्पादनखर्च वाढणे, उत्पन्न कमी होणे, दुष्काळ, अवकाळी पाऊस, बाजारपेठेतील अस्थिरता आणि सरकारी धोरणांमधील त्रुटी यामुळे शेतकऱ्यांची अवस्था दयनीय झाली आहे. या समस्यांचे स्वरूप आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय अशा विविध अंगांनी उलगडता येते.

१. उत्पादन खर्च आणि उत्पन्नातील तफावत

- उत्पादन खर्च वाढत आहे: खते, बियाणे, कीटकनाशके, पाण्याचे पंप, ट्रॅक्टर इत्यादींचा खर्च दरवर्षी वाढत चालला आहे.
- उत्पन्न स्थिर किंवा घटत आहे: पिकांचे दर वाढत नाहीत किंवा बाजारपेठेत योग्य दर मिळत नाही.
- उत्पन्नाच्या तुलनेत खर्च जास्त असल्याने शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती ढासळत आहे.
- उदाहरण: विदर्भात कापूस उत्पादनाचा खर्च जास्त असताना, बाजारपेठेत दर कमी मिळतो.

२. पाणीटंचाई आणि सिंचनाची समस्या

- महाराष्ट्रात काही भागांत पाण्याची मोठी समस्या आहे. विशेषतः विदर्भ, मराठवाडा आणि पश्चिम महाराष्ट्राचे कोरडे क्षेत्र.
- पर्जन्याचे असमान वितरण: काही भागांत अतिवृष्टी तर काही भागांत दुष्काळ.

- सिंचनाची कमतरता: महाराष्ट्रात एकूण जमिनीपैकी केवळ २०% जमीन सिंचनाखाली आहे.
 - धरण प्रकल्पांची अपुरी क्षमता आणि निचरा प्रणालीतील त्रुटी.
-

३. कर्जबाजारीपणा

- बँका आणि सहकारी पतसंस्था कर्ज देतात पण अनेकदा कर्जफेडीचे संकट शेतकऱ्यांवर येते.
 - उत्पन्न कमी असल्यामुळे कर्जफेड करता येत नाही आणि कर्जबाजारीपणात वाढ होते.
 - सावकारांच्या कर्जाच्या सापळ्यात अडकणे: बँक कर्ज उपलब्ध नसल्यास सावकारांकडून उच्च व्याजदरावर कर्ज घेणे.
 - कर्जमाफी योजना अपुऱ्या ठरतात: अनेकदा कर्जमाफी योजना फक्त एकतर्फी असतात आणि सर्व शेतकऱ्यांना लाभ मिळत नाही.
-

४. बाजारपेठेतील अस्थिरता

- किमान आधारभूत किंमत (**Minimum Support Price - MSP**): अनेक पिकांसाठी MSP निश्चित करण्यात आलेले नाही.
 - बाजारपेठेतील दर अस्थिर राहतात.
 - मध्यमव्यापाऱ्यांचा हस्तक्षेप: शेतकऱ्यांना योग्य दर न मिळता मध्यमव्यापाऱ्यांचा नफा वाढतो.
 - कंत्राटी शेतीचे जोखमीचे स्वरूप: कंत्राटी शेतीमध्ये अनेकदा शेतकऱ्यांचे शोषण केले जाते.
-

५. पर्यावरणीय समस्यांमुळे होणारे नुकसान

- अवकाळी पाऊस, गारपीट, पूर आणि दुष्काळ: यामुळे पिकांचे मोठ्या प्रमाणावर नुकसान होते.
 - मातीची गुणवत्ता कमी होणे: रासायनिक खतांचा अतिवापर, मातीची धूप आणि पाण्याचा योग्य निचरा न होणे.
 - जमिनीचे क्षारयुक्त होणे: विशेषतः ऊस लागवडीमुळे कोल्हापूर, सांगली आणि सातारा भागात ही समस्या दिसून येते.
-

६. शेतीमालाच्या प्रक्रियेतील समस्या

- उत्पादित मालावर प्रक्रिया न झाल्यामुळे शेतकऱ्यांना कमी दर मिळतो.
 - साखर, दूध, कापूस, तेलबिया इत्यादींच्या प्रक्रिया उद्योगांचे अपुऱ्या सुविधांमुळे होणारे नुकसान.
 - प्रक्रिया उद्योगांवर मोठ्या कंपन्यांचे नियंत्रण असल्यामुळे लहान शेतकऱ्यांना कमी दर मिळतो.
-

७. सरकारी धोरणांमधील त्रुटी

- कर्जमाफी योजना, पिक विमा योजना यांसारख्या योजनांमध्ये अपारदर्शकता आणि अंमलबजावणीतील त्रुटी.
 - सरकारी पातळीवरून शेतकऱ्यांना मिळणारे अनुदान अपुरे आणि अनेकदा उशिराने मिळते.
 - स्वामीनाथन आयोगाच्या शिफारशी पूर्णपणे अंमलात न आणणे.
 - उदाहरण: किमान आधारभूत किंमत (MSP) निर्धारणाच्या प्रक्रियेत त्रुटी.
-

८. जमिनीशी संबंधित समस्या

- शेतजमिनीचे तुकडीकरण होत आहे, ज्यामुळे उत्पादनक्षमतेवर परिणाम होतो.
 - जमिनीचा मालकी हक्क, कागदपत्रे यामध्ये अडचणी येतात.
 - पुनर्वसनाच्या प्रश्नांमुळे जमिनीच्या वापरामध्ये तफावत येते.
-

९. पीक विमा योजनेतील त्रुटी

- पीक विमा योजना जरी अस्तित्वात असल्या तरी त्याची अंमलबजावणी अपुरी आहे.
 - विम्याची रक्कम मिळण्यास होणारा उशीर आणि अपारदर्शकता.
 - सर्व पिकांसाठी विमा उपलब्ध नाही.
-

१०. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या

- महाराष्ट्रातील विशेषतः विदर्भ आणि मराठवाडा या भागांत शेतकरी आत्महत्या हा गंभीर प्रश्न आहे.
- कर्जबाजारीपणा, पिकांचे नुकसान, बाजारपेठेतील अस्थिरता आणि मानसिक तणाव यामुळे आत्महत्यांचे प्रमाण वाढले आहे.

महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या समस्या विविध अंगांनी उलगडतात. शेतकऱ्यांना केवळ कर्जमाफीच्या योजनांवर अवलंबून राहता येणार नाही. त्याऐवजी त्यांना दीर्घकालीन उपाययोजना, आर्थिक सुरक्षितता, बाजारपेठेतील स्थिरता आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून सशक्त बनवणे आवश्यक आहे. सरकारी धोरणांमध्ये सुधारणा करून आणि शेतकऱ्यांच्या गरजा लक्षात घेऊन ठोस उपाययोजना करणे ही काळाची गरज आहे.

महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा ऐतिहासिक आढावा

महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळ ही एक सशक्त सामाजिक आणि आर्थिक चळवळ आहे. शेतकऱ्यांच्या हक्कांसाठी आणि त्यांच्या आर्थिक स्थितीच्या सुधारणेसाठी महाराष्ट्रात अनेक आंदोलने झाली आहेत. या चळवळीचा इतिहास स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून ते आधुनिक काळापर्यंत विस्तृत आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेतकरी चळवळ

१. रयतवारी पद्धतीविरोधात चळवळ :

- ब्रिटिश काळात महाराष्ट्रात रयतवारी पद्धती लागू होती.
 - या पद्धतीत जमीनधारक शेतकऱ्यांकडून थेट सरकारला कर वसूल केला जायचा.
 - कराचे प्रमाण खूप जास्त होते आणि शेतकऱ्यांवर सावकारांचा मोठा अन्याय होत असे.
 - अशा परिस्थितीत शेतकऱ्यांनी ब्रिटिश धोरणांविरोधात लढा उभारला.
-

२. सत्यशोधक समाज आणि शेतकरी चळवळ

- महात्मा जोतिबा फुले यांनी १८७३ मध्ये सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली.
 - शेतकऱ्यांना शैक्षणिक, सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या प्रबळ करण्यासाठी फुले यांनी मोठे कार्य केले.
 - जातीभेद आणि सावकारशाहीविरुद्ध सत्यशोधक समाजाने संघर्ष केला.
-

३. पुणे व शेतकऱ्यांचे संघटन

- १९२० च्या दशकात पुण्यात शेतकऱ्यांचे संघटन सुरू झाले.
 - शेतकऱ्यांच्या समस्यांचा अभ्यास करून त्यांच्या न्याय्य हक्कांसाठी लढा देण्यात आला.
-

४. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ आणि शेतकरी

- संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत शेतकऱ्यांचा मोठा सहभाग होता.

- महाराष्ट्र राज्य निर्मितीनंतर शेतकऱ्यांचे प्रश्न अधिक स्पष्टपणे पुढे आले.

स्वातंत्र्यानंतरची शेतकरी चळवळ

१. शेतकरी कामगार पक्ष (Peasants and Workers Party - PWP):

- १९४८ मध्ये केशवराव जेधे यांच्या नेतृत्वाखाली स्थापना झाली.
- ऊसतोड कामगार, शेतमजूर आणि लहान शेतकऱ्यांच्या हक्कांसाठी संघर्ष.
- सहकारी चळवळीला बळकटी देण्याचा प्रयत्न.

२. सहकारी चळवळ आणि साखर कारखाने

- महाराष्ट्रात विशेषतः पश्चिम महाराष्ट्रात सहकारी साखर कारखाने उभे राहिले.
- सहकारी चळवळीमुळे शेतकऱ्यांचे आर्थिक सक्षमीकरण झाले.
- वसंतदादा पाटील, शरद पवार यांसारख्या नेत्यांनी सहकारी चळवळीतून शेतकऱ्यांना संघटित केले.

३. शरद जोशी आणि शेतकरी संघटना

- शरद जोशी यांनी १९७९ मध्ये शेतकरी संघटना स्थापन केली.
- जोशी यांनी मुक्त बाजारपेठ आणि शेतकऱ्यांच्या उत्पादनांना योग्य भाव मिळावा यासाठी संघर्ष केला.
- "हमारा भाव काय आहे?" आणि "हमारा भाव मिळालाच पाहिजे" या घोषणांसह शेतकरी आंदोलन उभी राहिली.
- १९८० चे दशक: कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या समस्या, पीक विमा, कर्जमाफी यांसाठी आंदोलन झाली.

४. शेतकरी आत्महत्या

- विशेषतः विदर्भ आणि मराठवाडा भागात १९९० नंतर शेतकरी आत्महत्यांचे प्रमाण वाढले.

- शेतीमधील उत्पादनाचा खर्च वाढला पण उत्पन्न त्यामानाने वाढले नाही.
- कर्जबाजारीपणा आणि दुष्काळ या समस्यांनी शेतकऱ्यांना आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त केले.

५. स्वामीनाथन आयोग आणि शेतकरी आंदोलन

- २००४: स्वामीनाथन आयोगाची स्थापना करण्यात आली.
- आयोगाने शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नामध्ये वाढ करण्याच्या उपाययोजना सुचविल्या.
- खासकरून किमान आधारभूत किंमत (**Minimum Support Price - MSP**) निश्चित करणे आणि शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्यावर भर देणे.
- सरकारने या शिफारसी काही प्रमाणात स्वीकारल्या पण शेतकऱ्यांच्या समस्यांचा पूर्णतः निचरा झाला नाही.

६. आधुनिक काळातील शेतकरी आंदोलन

- २०१७: महाराष्ट्रात शेतकऱ्यांनी कर्जमाफीसाठी मोठे आंदोलन केले.
- २०१८: नाशिक ते मुंबई अशी "लॉग मार्च" आंदोलनाची सुरुवात झाली. आदिवासी शेतकऱ्यांचा सहभाग विशेषतः मोठा होता.
- २०२०-२१: कृषी कायद्यांविरुद्धात देशभरात आंदोलन झाली. महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांनी देखील या आंदोलनांना पाठिंबा दिला.

महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा इतिहास हा संघर्ष, सहकार आणि संघटन यांचा समन्वय आहे. सत्यशोधक समाजाच्या प्रेरणेपासून ते शरद जोशी यांच्या मुक्त बाजारपेठेच्या कल्पनांपर्यंत, तसेच सहकारी साखर कारखान्यांपासून ते आधुनिक काळातील आंदोलनांपर्यंत, शेतकरी चळवळीने मोठा प्रवास केला आहे.

महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीच्या यशस्वीतेचा आधार हा सहकार, संघटन आणि आत्मनिर्भरता यामध्ये आहे. परंतु, अजूनही शेतकऱ्यांच्या समस्या सुटलेल्या नाहीत आणि त्यावर कायमस्वरूपी उपाययोजना करण्याची आवश्यकता आहे.

शरद जोशी आणि त्यांच्या शेतकरी संघटनेचा सविस्तर ऐतिहासिक आढावा

शरद जोशी हे महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीतील एक प्रमुख नाव आहे. त्यांच्या नेतृत्वाखालील शेतकरी संघटना ही एक स्वतंत्र, सशक्त आणि प्रभावी शेतकरी संघटना म्हणून उभी राहिली. त्यांनी शेतकऱ्यांचे प्रश्न मांडताना व्यापक दृष्टिकोन वापरला आणि त्यांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी जोरदार लढा दिला.

शरद जोशी यांचा परिचय (Introduction to Sharad Joshi)

- पूर्ण नाव: शरद अनंतराव जोशी
- जन्म: ३ सप्टेंबर १९३५ (सातारा जिल्ह्यातील साताराजवळील धरवली)
- मृत्यू: १२ डिसेंबर २०१५
- व्यवसाय: अर्थतज्ज्ञ, शेतीतज्ज्ञ, विचारवंत आणि शेतकरी संघटनेचे नेते
- शिक्षण: पुण्यातील फर्ग्युसन महाविद्यालयातून पदवी घेतली.

व्यावसायिक पार्श्वभूमी:

- अर्थशास्त्र आणि परराष्ट्र सेवेत कार्य:
 - त्यांनी भारतीय परराष्ट्र सेवेत (Indian Foreign Service - IFS) काम केले.
 - विविध आंतरराष्ट्रीय संस्थांमध्ये अर्थतज्ज्ञ म्हणून काम केल्यानंतर त्यांनी परराष्ट्र सेवा सोडून शेतीक्षेत्रात काम करण्याचे ठरवले.

शेतकरी संघटनेची स्थापना आणि उद्दिष्टे (Formation of Shetkari Sanghatana and Its Objectives)

संस्थापक:

- शरद जोशी यांनी १९७९ मध्ये 'शेतकरी संघटना' ची स्थापना केली.

उद्दिष्टे:

1. शेतकऱ्यांना त्यांच्या पिकांना योग्य दर मिळावा:
 - "हमारा भाव काय आहे?" (माझ्या उत्पादनाची योग्य किंमत काय आहे?)
 - "हमारा भाव मिळालाच पाहिजे." (योग्य दर मिळालाच पाहिजे.)
2. शेतीला उद्योग म्हणून मान्यता मिळावी:
 - जोशींच्या मते, शेतकरी हा उद्योजक असून त्याच्यावर उद्योगधंद्यांप्रमाणे नियम लागू झाले पाहिजेत.
3. मुक्त बाजारपेठेची मागणी:
 - सरकारच्या अनावश्यक हस्तक्षेपाशिवाय शेतकऱ्यांना आपले उत्पादन विकण्याचे स्वातंत्र्य मिळावे.
4. सरकारी धोरणांमध्ये सुधारणा:
 - PDS (Public Distribution System) सारख्या योजनांचा विरोध, कारण यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कमी होते.
5. आर्थिक सक्षमीकरण:
 - कर्जमाफीऐवजी शेतकऱ्यांना स्वयंपूर्ण करण्यावर भर.

शरद जोशींच्या नेतृत्वाखालील आंदोलन (Movements Led by Sharad Joshi)

१. कापूस आंदोलन (Cotton Agitation) - १९८० चे दशक:

- कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांना बाजारपेठेत योग्य दर मिळत नसल्यामुळे जोशींनी कापूस आंदोलन सुरू केले.
- सरकारने निश्चित केलेले दर शेतकऱ्यांच्या हिताचे नव्हते, त्यामुळे त्यांनी आंदोलन करून रास्त दराची मागणी केली.
- कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांनी रस्ते रोको, बाजारबंद आणि इतर आंदोलनात्मक पद्धती वापरल्या.

२. दुध उत्पादक आंदोलन (Milk Producers Agitation):

- दुध उत्पादकांना कमी दर मिळत असल्यामुळे त्यांनी आंदोलन केले.
 - सरकारच्या हस्तक्षेपाशिवाय दुध उत्पादकांना बाजारपेठेत थेट विक्री करण्याची मुभा मिळावी, अशी मागणी होती.
-

३. रस्तारोको आंदोलन (Rasta Roko Andolan):

- शरद जोशी यांनी शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांकडे सरकारचे लक्ष वेधण्यासाठी रस्तारोको आंदोलन केले.
 - रस्तारोको आंदोलनांमुळे सरकारला शेतकऱ्यांच्या मागण्यांकडे लक्ष द्यावे लागले.
-

४. मुक्त व्यापार आंदोलन (Free Trade Movement):

- जोशी यांनी सरकारच्या MSP (Minimum Support Price) प्रणालीवर टीका केली.
 - त्यांनी शेतकऱ्यांना मुक्त व्यापाराची परवानगी मिळावी आणि बाजारपेठेतील अनावश्यक सरकारी नियंत्रण दूर करावे, अशी मागणी केली.
-

शरद जोशींचे विचार आणि तत्त्वे (Ideology and Principles of Sharad Joshi)

१. शेती म्हणजे उद्योग:

- शरद जोशी यांचे मत होते की, शेती ही फक्त उपजीविकेचे साधन नसून ती एक व्यवसाय आणि उद्योगधंदा आहे.
- शेतकऱ्यांनी स्वतःचे उत्पादन विक्री करण्याचे स्वातंत्र्य मिळावे.

२. स्वायत्तता आणि आर्थिक सक्षमीकरण:

- शेतकऱ्यांनी आपली उत्पादने बाजारात थेट विकण्याचे स्वातंत्र्य मिळावे.
- सरकारी धोरणांनी शेतकऱ्यांना बंदिस्त करू नये.

३. सरकारी हस्तक्षेपाविरुद्ध विरोध:

- सरकारी योजनांमुळे बाजारपेठेतील मूल्यांमध्ये अस्थिरता येते आणि शेतकऱ्यांचे नुकसान होते.

शरद जोशींचे यश आणि अपयश

यश:

- महाराष्ट्रात स्वतंत्र शेतकरी संघटनेचा प्रभाव प्रस्थापित केला.
- शेतकऱ्यांच्या समस्या समाजासमोर आणल्या.
- शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्वायत्ततेचा मुद्दा राष्ट्रीय पातळीवर चर्चेला आणला.

अपयश:

- शेतकरी संघटना राजकीय पक्ष म्हणून यशस्वी ठरली नाही.
- मोठ्या प्रमाणावर लहान शेतकऱ्यांना त्यांच्या चळवळीमध्ये सामील करण्यामध्ये अडचणी आल्या.
- सरकारवर दडपण आणून धोरणांमध्ये मोठे बदल घडवून आणता आले नाहीत.

शरद जोशी यांनी शेतकऱ्यांना त्यांच्या हक्कांसाठी लढा द्यायला शिकवले. त्यांनी शेतकऱ्यांच्या समस्या आर्थिक दृष्टिकोनातून मांडल्या आणि त्यांचे सक्षमीकरण करण्याचा प्रयत्न केला. यश आणि अपयश असले तरी, शरद जोशींची विचारधारा आजही अनेक शेतकरी संघटनांमध्ये प्रेरणादायी ठरते.

राजू शेट्टी आणि शेतकरी संघटनेतील वाद - स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेची स्थापना

राजू शेट्टी हे मूळतः शरद जोशी यांच्या शेतकरी संघटनेचे (**Shetkari Sanghatana**) सदस्य होते. शरद जोशी यांनी महाराष्ट्रात शेतकऱ्यांच्या हक्कांसाठी आणि त्यांच्या पिकांना योग्य दर मिळवण्यासाठी मोठी चळवळ उभारली होती. राजू शेट्टी यांनी शरद जोशी यांच्या नेतृत्वाखालीच आपल्या राजकीय आणि सामाजिक कार्याची सुरुवात केली.

शेतकरी संघटनेमध्ये प्रवेश

- राजू शेटी हे १९८० च्या दशकात शरद जोशी यांच्या शेतकरी संघटनेत सामील झाले.
 - ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांवर काम करण्यास सुरुवात केली.
 - सांगली, कोल्हापूर आणि सातारा या भागांमध्ये त्यांनी शेतकऱ्यांचे संघटन घडवून आणले.
-

शेतकरी संघटनेतील कार्य

- ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांसाठी आंदोलन:
 - ऊसाला योग्य दर मिळवण्यासाठी राजू शेटींनी शेतकऱ्यांना संघटित केले.
 - ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या मुद्द्यांवर शरद जोशी यांच्या नेतृत्वाखाली आंदोलन उभी केली.
 - शरद जोशींच्या विचारसरणीचा प्रचार:
 - मुक्त बाजारपेठ, शेतीला उद्योगाचा दर्जा देणे आणि शेतकऱ्यांना स्वतंत्रता मिळवून देणे यांसारख्या विचारसरणीचा प्रचार केला.
-

शेतकरी संघटनेतील मतभेद

१. नेतृत्वशैलीवरील मतभेद

- शरद जोशी हे आर्थिक दृष्टिकोनातून विचार करणारे नेते होते, आणि त्यांचा भर बाजारपेठेच्या मुक्तीवर होता.
 - राजू शेटी यांना मात्र स्थानिक प्रश्नांवर प्रखरतेने संघर्ष करणे अधिक महत्वाचे वाटत होते.
 - जोशींची धोरणात्मक विचारसरणी आणि शेटींची प्रत्यक्ष आंदोलनावर आधारित पद्धत यात मतभेद निर्माण झाले.
-

२. संघटनेच्या धोरणातील फरक

- शरद जोशी यांचा भर कृषी धोरणांमध्ये आर्थिक दृष्टिकोन आणण्यावर होता.
- राजू शेट्टी यांचे मत होते की, सरकारशी लढा देण्यासाठी प्रत्यक्ष आंदोलन आणि शक्तीप्रदर्शन आवश्यक आहे.
- जोशी यांच्या दृष्टिकोनातून शेतकऱ्यांना फक्त आर्थिक स्वतंत्रता मिळवून देणे पुरेसे नव्हते. त्याउलट, शेट्टी यांना स्थानिक पातळीवर शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडवण्यासाठी संघर्ष करणे महत्वाचे वाटत होते.

३. संघटनेतील राजकीय भूमिका (Political Role within the Sanghatana):

- शरद जोशी यांनी शेतकरी संघटनेला राजकीय पक्ष म्हणून कार्य करण्याचे टाळले.
- राजू शेट्टी यांना मात्र राजकीय प्रतिनिधित्व मिळवून शेतकऱ्यांचे प्रश्न संसदेपर्यंत पोहोचवण्याची गरज वाटत होती.
- या विचारांमधील मतभेदांमुळे दोघांमध्ये दूरावा निर्माण झाला.

शेतकरी संघटनेतून बाहेर पडणे

- शरद जोशी यांच्याशी मतभेद निर्माण झाल्यानंतर राजू शेट्टींनी शेतकरी संघटनेतून बाहेर पडण्याचा निर्णय घेतला.
- २००० साली त्यांनी स्वतंत्रपणे "स्वाभिमानी शेतकरी संघटना" स्थापन केली.
- नव्या संघटनेचा उद्देश स्पष्ट होता - शेतकऱ्यांना त्यांच्या पिकांना योग्य दर मिळवून देणे, दूध उत्पादकांना योग्य दर मिळवणे आणि शेतकऱ्यांचे आर्थिक सक्षमीकरण करणे.

स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेची स्थापना आणि उद्दिष्टे

संस्थापक:

- राजू शेट्टी

स्थापना:

- २००० साली सांगली जिल्ह्यात स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेची स्थापना झाली.

उद्दिष्टे:

१. शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनांचा योग्य दर मिळवून देणे.
२. ऊस उत्पादक आणि दूध उत्पादक शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांवर आंदोलन करणे.
३. शेतकऱ्यांचे आर्थिक सक्षमीकरण करणे आणि त्यांना बाजारपेठेत स्वतंत्रता मिळवून देणे.
४. सरकारच्या धोरणांमध्ये सुधारणा करणे आणि शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना प्राधान्य देणे.

स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेचे कार्य आणि प्रभाव

१. ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांचे आंदोलन :

- ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनाला योग्य दर मिळावा म्हणून आंदोलन केली.
- उसाला रास्त दर मिळावा म्हणून साखर कारखान्यांविरुद्धात रस्तारोको, संप आणि आंदोलन केली.

२. दूध उत्पादकांचे आंदोलन :

- दूध उत्पादकांना त्यांच्या दुधाला योग्य दर मिळावा म्हणून मोठ्या प्रमाणावर आंदोलन केली.

३. राजकीय प्रतिनिधित्व :

- २००९ आणि २०१४ मध्ये लोकसभेत निवडून आले.
- संसदेत शेतकऱ्यांचे प्रश्न मांडण्यासाठी प्रखरपणे बोलले.

राजू शेट्टी यांचे शरद जोशी यांच्या शेतकरी संघटनेतून बाहेर पडणे आणि स्वतंत्रपणे स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेची स्थापना करणे हे महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीच्या इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण टप्पा आहे. जोशी यांची विचारसरणी आणि शेट्टी यांची आंदोलनात्मक पद्धत यांमध्ये मोठा फरक होता. स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेने शेतकऱ्यांच्या समस्यांना व्यापक पातळीवर आणले आणि आंदोलनांच्या माध्यमातून त्यांचे हक्क मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न केले.

राजू शेट्टी आणि त्यांच्या चळवळीविषयी सविस्तर माहिती

राजू शेट्टी हे महाराष्ट्रातील एक प्रभावी शेतकरी नेते आहेत. त्यांनी स्वाभिमानी शेतकरी संघटना (Swabhimani Shetkari Sanghatana) या शेतकरी संघटनेची स्थापना केली आणि शेतकऱ्यांच्या समस्यांवर संघर्ष केला. विशेषतः दूध उत्पादक, ऊस उत्पादक आणि इतर पिकांच्या शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी त्यांनी अनेक आंदोलने उभी केली आहेत.

राजू शेट्टी यांचा परिचय

- पूर्ण नाव: राजू नारायणराव शेट्टी
- जन्म: १ जून १९६७, शिराळा, सांगली, महाराष्ट्र
- व्यवसाय: शेतकरी नेते, राजकारणी
- शिक्षण: माध्यमिक शिक्षण घेतल्यानंतर शेतीत कार्यरत झाले.

स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेची स्थापना

संस्थापक:

- राजू शेट्टी यांनी २००० साली "स्वाभिमानी शेतकरी संघटना" स्थापन केली.

उद्दिष्टे:

- शेतकऱ्यांना त्यांच्या पिकांना योग्य दर मिळवून देणे.
- शेतीला उद्योगाचा दर्जा मिळवून देणे.
- सरकारी धोरणांमध्ये सुधारणा करणे.
- दूध उत्पादक, ऊस उत्पादक आणि अन्य शेतकऱ्यांचे सक्षमीकरण.
- शेतकरी आत्महत्यांचे प्रमाण कमी करण्यासाठी प्रयत्न करणे.

राजू शेट्टी यांचे प्रमुख आंदोलने

१. ऊस उत्पादक शेतकरी आंदोलन

- ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनाला योग्य दर मिळावा यासाठी राजू शेटींनी सातत्याने आंदोलनं केली.
 - कोल्हापूर, सांगली, सातारा, सोलापूर या ऊस उत्पादक भागांमध्ये आंदोलनं उभी केली.
 - साखर कारखान्यांनी ऊस उत्पादकांना वेळेवर पैसे द्यावेत आणि सरकारने किमान आधारभूत दर निश्चित करावा, अशी मागणी केली.
 - "आता ऊसाला भाव द्या" ही त्यांची मुख्य घोषणा होती.
-

२. दूध उत्पादकांचे आंदोलन

- दूध उत्पादकांना बाजारात योग्य दर मिळावा यासाठी मोठ्या प्रमाणात आंदोलनं केली.
 - सरकारने दुधाचा आधारभूत दर निश्चित करावा, अशी मागणी त्यांनी केली.
 - महाराष्ट्रातील मोठ्या दूध संघटनांवर राजकीय नियंत्रण असल्यामुळे लहान दूध उत्पादक शेतकऱ्यांना अन्याय सहन करावा लागतो.
 - याविरोधात राजू शेटींनी आंदोलनं उभी केली.
-

३. रस्तारोको आंदोलन

- २०११ मध्ये विविध मागण्यांसाठी स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेने रस्तारोको आंदोलन केले.
 - आंदोलनामुळे सरकारला लक्ष द्यावे लागले आणि काही मागण्या मान्य करण्यात आल्या.
-

४. संसदेत शेतकऱ्यांचे प्रतिनिधित्व

- २००९ आणि २०१४ मध्ये, राजू शेटी खासदार म्हणून लोकसभेत निवडून आले.
 - त्यांनी संसदेत शेतकऱ्यांचे प्रश्न मांडले आणि त्यांच्या समस्यांवर सरकारचे लक्ष वेधले.
 - त्यांच्या सभांमध्ये नेहमीच शेतकऱ्यांचे मुद्दे प्राधान्याने मांडले जात होते.
-

५. २०१८ चे दूध आंदोलन

- दुधाचा दर वाढवावा यासाठी राजू शेटींनी २०१८ मध्ये व्यापक आंदोलन केले.
- त्यांनी दूध पुरवठा बंद करून सरकारला दुधाचा आधारभूत दर वाढवायला भाग पाडले.
- या आंदोलनाने राजू शेटींना राज्यभरात प्रसिद्धी मिळवून दिली.

राजू शेटींची विचारधारा आणि तत्त्वे

1. शेतकऱ्यांचा आवाज:
 - शेतकऱ्यांचे प्रश्न केवळ निवडणुकीपुरते मर्यादित न ठेवता त्यांचे दीर्घकालीन समाधान होण्यासाठी प्रयत्न करणे.
2. आर्थिक सक्षमीकरण:
 - शेतकऱ्यांना त्यांच्या पिकांच्या योग्य किमती मिळवून देणे.
 - कर्जमाफीच्या योजनांऐवजी दीर्घकालीन उपाययोजना करण्यावर भर देणे.
3. सरकारी हस्तक्षेपाविरुद्ध लढा:
 - सरकारी योजनांमध्ये पारदर्शकता आणि अंमलबजावणीत सुधारणा करणे.
4. शेतकऱ्यांचे राजकीय प्रतिनिधित्व:
 - शेतकऱ्यांना त्यांच्या हक्कांसाठी लढण्यासाठी राजकीय मंच उपलब्ध करून देणे.

यश आणि अपयश

यश:

- शेतकऱ्यांचे मुद्दे राष्ट्रीय पातळीवर आणले.
- दूध उत्पादक आणि ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना एकत्र आणले.
- संसदेत शेतकऱ्यांचे प्रश्न मांडले आणि काही प्रमाणात सरकारचे धोरण बदलले.

अपयशः

- स्वाभिमानाची शेतकरी संघटनेचा स्वतंत्र राजकीय पक्ष म्हणून दीर्घकालीन यश मिळवता आले नाही.
- काही आंदोलनांमध्ये अतिरेकी पद्धतीचा वापर केल्यामुळे टीका झाली.
- विविध राजकीय पक्षांशी केलेल्या युतींमुळे पक्षाच्या स्वतंत्र ओळखीवर परिणाम झाला.

राजू शेट्टी हे महाराष्ट्रातील एक प्रभावी शेतकरी नेते आहेत. त्यांच्या नेतृत्वाखाली स्वाभिमानाची शेतकरी संघटना ही संघटना राज्यभरात प्रसारित झाली आहे. शेतकऱ्यांचे प्रश्न समाजासमोर आणण्यामध्ये त्यांचे मोठे योगदान आहे. परंतु, त्यांच्या चळवळीला दीर्घकालीन यश मिळवण्यासाठी राजकीय स्थिरता आणि आर्थिक धोरणांत सुधारणा करणे आवश्यक आहे.

महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजः जीवनशैली, संस्कृती आणि प्रश्न

महाराष्ट्रात अनेक प्रकारचे आदिवासी समाज आढळतात. त्यांचे आपापले स्वतंत्र सांस्कृतिक, सामाजिक आणि आर्थिक जीवन असते. मात्र, त्यांना आजही अनेक प्रकारच्या समस्यांना सामोरे जावे लागते.

महाराष्ट्रातील प्रमुख आदिवासी जमाती

महाराष्ट्रात जवळपास ४० प्रकारचे आदिवासी गट आहेत. त्यापैकी काही प्रमुख आदिवासी समाज पुढीलप्रमाणे आहेतः

आदिवासी जमात	मुख्य वास्तव्य असलेले भाग
कोळी	ठाणे, रायगड, पालघर, मुंबई
वारली	पालघर, ठाणे, नाशिक
महादेव कोळी	सातारा, पुणे, रायगड, अहमदनगर
भिल्ल	नंदुरबार, धुळे, नाशिक

गोंड	चंद्रपूर, गडचिरोली, नागपूर
माडिया	गडचिरोली, चंद्रपूर
कातकरी	रायगड, पालघर, रत्नागिरी
ठाकर	रायगड, पालघर, ठाणे
कोरकू	अमरावती, अकोला, बुलढाणा
गारुडी	पश्चिम महाराष्ट्र

जीवनशैली

१. निवासस्थान आणि वास्तव्य

- महाराष्ट्रातील आदिवासी मुख्यतः डोंगराळ, वनक्षेत्र आणि दऱ्याखोऱ्यांमध्ये राहतात.
- त्यांच्या वास्तव्याच्या ठिकाणी जंगलांवर आणि नैसर्गिक संसाधनांवर अवलंबून असलेले जीवन आढळते.
- उदा. - वारली जमात: पालघर आणि ठाणे जिल्ह्याच्या जंगलातील पाड्यांमध्ये वास्तव्य.
- माडिया गोंड: गडचिरोली जिल्ह्यातील घनदाट जंगलांमध्ये वास्तव्य.

२. अन्न आणि शेती

- आदिवासी समाजांचे मुख्य अन्नधान्य म्हणजे नाचणी, बाजरी, तांदूळ, कंदमुळे आणि वनौषधी.
- काही जमाती जंगली प्राण्यांच्या शिकारीवर देखील अवलंबून असतात.
- कातकरी जमात जंगली मध गोळा करणे आणि कंदमुळे शोधणे यावर अवलंबून असते.

३. वेशभूषा

- आदिवासी समाजांचे कपडे साधे व नैसर्गिक असतात.
 - पारंपारिक पोशाखामध्ये पुरुष धोतर आणि अंगरखा तर महिला लुगडे आणि ब्लाउज परिधान करतात.
 - काही जमातींमध्ये शारीरिक सजावट करण्यासाठी गोंदण (Tattooing) प्रचलित आहे.
-

४. कला आणि संस्कृती

कला:

- वारली चित्रकला: वारली जमातीची चित्रकला संपूर्ण महाराष्ट्रात प्रसिद्ध आहे.
- या चित्रांमध्ये प्रामुख्याने नैसर्गिक गोष्टी, प्राणी, वनस्पती, नृत्य यांचे चित्रण केले जाते.

नृत्य आणि संगीत:

- आदिवासी समाजांमध्ये धोल, ताशा, तुरई, बासरी अशा वाद्यांचे मोठे महत्त्व आहे.
- प्रमुख नृत्य प्रकार: तारपा (वारली), गोंडी नृत्य (गोंड), धारिया नृत्य (माडिया).

उत्सव आणि सण:

- आदिवासी समाजांमध्ये त्यांच्या जीवनशैलीशी संबंधित उत्सव साजरे केले जातात.
 - उदा. - वारली समाजाचा होळी सण, गोंड समाजाचा पोला सण, कातकरी समाजाचा दिवड सण.
-

प्रमुख प्रश्न आणि समस्या

१. आर्थिक समस्या

- गरिबी आणि बेरोजगारी: अनेक आदिवासी समाज आर्थिक दृष्टिकोनातून मागासलेले आहेत.
- जमिनीचे हक्क: वनजमिनीवरील मालकीचे प्रश्न कायम आहेत. वनहक्क कायदा (2006) असूनही अनेक आदिवासींना त्यांच्या जमिनीवरील हक्क मिळालेले नाहीत.

- कर्जबाजारीपणा: सावकारांच्या कर्जाच्या सापळ्यात अडकणे.
-

२. सामाजिक समस्या

- शैक्षणिक मागासलेपणा: आदिवासी समाजात शिक्षणाचा प्रसार अपुरा आहे.
 - आरोग्य समस्यांचा अभाव: प्राथमिक आरोग्य सेवा पुरवठा कमी आहे. विशेषतः आदिवासी भागात दवाखाने व औषधोपचार सुविधा अपुऱ्या आहेत.
 - जातीय आणि सांस्कृतिक भेदभाव: अनेकदा मुख्य प्रवाहातील समाज त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करतो किंवा त्यांच्यावर भेदभाव करतो.
-

३. पर्यावरणीय समस्या

- जंगल तोड: आधुनिक विकास प्रकल्पांसाठी जंगलांची तोड होत असल्यामुळे आदिवासींचे वास्तव्य आणि उपजीविका धोक्यात येतात.
 - वन हक्क कायदा अंमलबजावणी: २००६ साली वन हक्क कायदा लागू झाला पण त्याची योग्य पद्धतीने अंमलबजावणी झालेली नाही.
-

४. विकास प्रकल्प आणि विस्थापन

- मोठ्या प्रमाणावर रस्ते, धरणे, औद्योगिक प्रकल्प उभारण्यासाठी आदिवासींची जमीन संपादित केली जाते.
 - विस्थापनामुळे त्यांच्या जीवनशैलीत मोठा बदल होतो आणि त्यांचा सांस्कृतिक वारसा हरवण्याची भीती असते.
-

५. आधुनिक काळातील समस्या

- आदिवासींना त्यांच्या स्थानिक राजकारणात योग्य प्रतिनिधित्व मिळत नाही.
- शासकीय योजना आणि धोरणांमध्ये पारदर्शकतेचा अभाव.
- शहरीकरणामुळे त्यांच्या पारंपारिक जीवनशैलीला धोका निर्माण होतो.

महाराष्ट्रातील आदिवासी समाज हा राज्याच्या सांस्कृतिक, सामाजिक आणि आर्थिक जीवनाचा अविभाज्य घटक आहे. परंतु, आधुनिक विकास प्रक्रियेमुळे त्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. त्यांच्या पारंपारिक जीवनशैलीचे रक्षण करून त्यांचे आर्थिक सक्षमीकरण करणे आणि त्यांच्या समस्यांचे निराकरण करणे हे शासन व समाज यांचे कर्तव्य आहे.

महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजातील राजकारण, समाजकारण, शिक्षण, व्यवसाय, कला

महाराष्ट्रातील आदिवासी समाज हा राज्याच्या सांस्कृतिक, सामाजिक आणि राजकीय जीवनाचा महत्त्वपूर्ण भाग आहे. ते विविध क्षेत्रांमध्ये आपले अस्तित्व आणि योगदान दर्शवतात. त्यांच्या प्रगतीमध्ये काही समस्या आणि अडचणी आहेत, पण त्याचबरोबर प्रगतीची वाटही त्यांनी शोधली आहे.

१. राजकारण

अ. आदिवासींच्या राजकीय प्रतिनिधित्वाचे स्वरूप:

- महाराष्ट्रातील आदिवासी समाज मुख्यतः पालघर, ठाणे, नंदुरबार, गडचिरोली, नाशिक, चंद्रपूर अशा जिल्ह्यांमध्ये राहतो.
- राज्यातील विधानसभेत आदिवासींसाठी १९ अनुसूचित जमाती आरक्षित मतदारसंघ आहेत.
- लोकसभेत महाराष्ट्रासाठी ४ अनुसूचित जमाती आरक्षित मतदारसंघ आहेत.
- आदिवासींच्या मतदारसंघांमध्ये उम

महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजातील विविध क्षेत्रातील प्रसिद्ध व्यक्तींची उदाहरणे

महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी अनेक व्यक्तींनी विविध क्षेत्रांमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. राजकारण, समाजकारण, शिक्षण, व्यवसाय आणि कला या सर्वच क्षेत्रांमध्ये त्यांचे उल्लेखनीय कार्य दिसून येते.

१. राजकारण

नाव	प्रदेश / समाज	योगदान
हिराजी माणकर	गोंड समाज, गडचिरोली	गोंड समाजाच्या हक्कांसाठी लढणारे नेते.
बळीराम हिरा मांडवी	गोंड समाज, गडचिरोली	आदिवासी मतदारसंघाचे खासदार म्हणून कार्यरत.
हरिश्चंद्र पाटील	वारली समाज, पालघर	पालघर मतदारसंघातील आदिवासी नेते.
सुरेश दरेकर	कातकरी समाज, रायगड	आदिवासींच्या शिक्षण व आरोग्याच्या क्षेत्रात काम करणारे.
वसुंधरा क्षीरसागर	कोरकू समाज, अमरावती	आदिवासींच्या शिक्षण व आरोग्याच्या क्षेत्रात काम करणारे.
हर्षवर्धन जाधव	महादेव कोळी, पुणे	आदिवासींच्या हक्कांसाठी लढणारे नेते.

२. समाजकारण (Social Work)

नाव	प्रदेश / समाज	योगदान
दामोदर जगताप	ठाणे	आदिवासींच्या आरोग्य आणि शिक्षणाच्या क्षेत्रात कार्यरत.
प्रा. हरिश्चंद्र पाटील	पालघर	आदिवासींच्या सामाजिक विकासासाठी कार्यरत.
रमेश पवार	गोंड समाज, गडचिरोली	सामाजिक कार्यकर्ते, आदिवासींच्या पुनर्वसनासाठी काम केले.
भारत गायकवाड (Bharat Gaikwad)	कातकरी समाज, रायगड	कातकरी समाजाच्या हक्कांसाठी लढणारे.

३. शिक्षण (Education)

नाव	प्रदेश / समाज	योगदान
भीमराव गायकवाड	कोरकू समाज, अमरावती	आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी शैक्षणिक संस्था उभारणे.
प्रा. रमेश ठाकरे	गोंड समाज, नंदुरबार	आदिवासी समाजातील विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणासाठी प्रोत्साहन देणे.
सुधाकर पवार	वारली समाज, पालघर	आदिवासी मुलांसाठी शैक्षणिक योजनांचे आयोजन.
यशवंतराव गाडगीळ	पुणे	आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती योजना.

४. व्यवसाय

नाव	प्रदेश / समाज	योगदान
दत्तात्रय शिर्के	ठाणे	कातकरी समाजासाठी बांबू उत्पादने बनवणाऱ्या उद्योगाचे व्यवस्थापन.
विजय पाटील	नाशिक	आदिवासी शेतकऱ्यांना शेतीत नवे तंत्रज्ञान उपलब्ध करणे.
रमेश गोंड	गोंड समाज, गडचिरोली	वन उत्पादने विकून व्यवसाय सुरू करणे.
भास्कर नाईक	पालघर	कातकरी समाजातील बांबू हस्तकलेच्या व्यवसायाचा प्रचार.

५. कला

नाव	प्रदेश / समाज	योगदान
जिव्या सोमा मशे	वारली समाज, पालघर	प्रख्यात वारली चित्रकार, पद्मश्री पुरस्कार प्राप्त.
बहिणाबाई पवार	कातकरी समाज, रायगड	लोकगीतं आणि लोकनृत्यांच्या प्रचारासाठी कार्यरत.
रवींद्र गोंड	गोंड समाज, गडचिरोली	गोंडी चित्रकलेतील नावाजलेला कलाकार.

शांतीबाई नाईक

ठाणे

वारली चित्रकलेत पारंगत, ग्रामीण भारतातील प्रसिद्ध कलाकार.

लक्ष्मण मेश्राम

गोंड समाज, चंद्रपूर

गोंडी संगीत आणि नृत्य यांचे जतन व प्रचार.

महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजाने विविध क्षेत्रांमध्ये आपली ओळख निर्माण केली आहे. राजकारण, समाजकारण, शिक्षण, व्यवसाय आणि कला या सर्वच क्षेत्रांत त्यांनी मोठ्या प्रमाणावर योगदान दिले आहे. पण त्याचबरोबर त्यांना अनेक अडचणींना देखील सामोरे जावे लागते. त्यांचे योग्य प्रकारे प्रोत्साहन आणि मार्गदर्शन केल्यास ते अधिक प्रभावीपणे समाजात योगदान देऊ शकतील.

महाराष्ट्रातील आदिवासींसाठी काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्था आणि त्यांचे कार्य

महाराष्ट्रात अनेक स्वयंसेवी संस्था आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी कार्यरत आहेत. त्यांचे कार्य मुख्यतः शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, सांस्कृतिक संवर्धन, आदिवासी हक्क आणि पुनर्वसन यांसारख्या क्षेत्रांवर केंद्रित आहे.

१. आदिवासी एकता परिषद

मुख्यालय: मुंबई, महाराष्ट्र

स्थापना: १९९०

संस्थापक: स्टॅन स्वामी

कार्य:

- आदिवासी समाजाच्या हक्कांसाठी लढणे.
- वनहक्क कायदा (२००६) लागू करण्यासाठी प्रयत्न.
- आदिवासींच्या जमिनीच्या हक्कांवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध आंदोलन.
- शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे आयोजन.

- आदिवासींसाठी रोजगारनिर्मितीचे उपाय शोधणे.
-

२. वनवासी कल्याण आश्रम

मुख्यालय: जशपूर, छत्तीसगड (महाराष्ट्रातही शाखा)

स्थापना: १९५२

संस्थापक: बालासाहेब देशपांडे

कार्य:

- आदिवासी भागांमध्ये शिक्षण सुविधा पुरवणे.
 - आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहांची स्थापना.
 - आरोग्यसेवा, सांस्कृतिक कार्यक्रम आणि प्रशिक्षण शिबिरे आयोजित करणे.
 - आदिवासी संस्कृतीचे संवर्धन आणि प्रचार करणे.
 - आदिवासी महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी विविध उपक्रम.
-

३. प्रगती प्रतिष्ठान

मुख्यालय: मुंबई, महाराष्ट्र

संस्थापक: चंद्रकांत सरवणकर

कार्य:

- ठाणे, पालघर आणि नाशिक जिल्ह्यांमधील आदिवासींच्या शैक्षणिक आणि आर्थिक विकासासाठी कार्य.
- आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती देणे.
- महिलांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करणे.
- आदिवासींच्या आरोग्यविषयक समस्यांचे निराकरण.

४. सेवा सोसायटी

मुख्यालय: नाशिक, महाराष्ट्र

कार्य:

- आदिवासी महिलांचे सक्षमीकरण आणि त्यांना रोजगाराची संधी उपलब्ध करून देणे.
 - महिलांना शिक्षण, आरोग्य आणि आर्थिक सहाय्य पुरवणे.
 - आदिवासी महिलांसाठी बचतगट आणि लघुउद्योग सुरू करणे.
 - आदिवासी महिलांना त्यांच्या हक्कांविषयी जागरूक करणे.
-

५. लोकविकास प्रतिष्ठान

मुख्यालय: नंदुरबार, महाराष्ट्र

संस्थापक: प्रा. रमेश ठाकरे

कार्य:

- नंदुरबार आणि धुळे जिल्ह्यांमधील आदिवासींना शिक्षण आणि आरोग्य सुविधा पुरवणे.
 - कृषी विकास आणि वनसंवर्धनासाठी कार्य करणे.
 - आदिवासी मुलांसाठी शाळा आणि वसतिगृहे चालवणे.
 - जलसंवर्धन प्रकल्प आणि शेतीसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करणे.
-

६. श्रीराम कृषी प्रतिष्ठान

मुख्यालय: चंद्रपूर, महाराष्ट्र

संस्थापक: नारायणराव पाटील

कार्य:

- आदिवासी शेतकऱ्यांसाठी आधुनिक कृषी तंत्रज्ञानाची माहिती पुरवणे.
 - शेतकऱ्यांना सेंद्रिय शेती करण्यासाठी प्रशिक्षण देणे.
 - आदिवासी भागात लघुउद्योग उभारण्यासाठी साहाय्य करणे.
 - आदिवासींच्या वनउत्पादनांच्या बाजारपेठेची उपलब्धता वाढवणे.
-

७. वसंतराव नाईक आदिवासी विकास प्रतिष्ठान

मुख्यालय: मुंबई, महाराष्ट्र

संस्थापक: सरकार पुरस्कृत संस्था

कार्य:

- आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षण सुविधा पुरवणे.
 - विशेषतः उच्च शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती योजना राबवणे.
 - आदिवासी विद्यार्थ्यांना स्पर्धा परीक्षांसाठी मार्गदर्शन करणे.
 - आदिवासी भागातील आरोग्य सुविधा सुधारणे.
-

८. महाराष्ट्र आदिवासी सेवा संघ

मुख्यालय: नागपूर, महाराष्ट्र

कार्य:

- गोंड, कोरकू, माडिया आणि इतर आदिवासींच्या अधिकारांसाठी लढा.
 - आदिवासींना आरक्षणाचे फायदे मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न करणे.
 - आदिवासी संस्कृतीचे जतन व संवर्धन.
 - आदिवासी युवांना मार्गदर्शन आणि प्रशिक्षण पुरवणे.
-

महाराष्ट्रातील आदिवासींसाठी काम करणाऱ्या या संस्थांनी विविध प्रकारे समाजाचे उत्थान करण्याचा प्रयत्न केला आहे. शिक्षण, रोजगारनिर्मिती, आरोग्य सेवा, वनहक्क यासारख्या महत्वाच्या प्रश्नांवर त्यांनी काम केले आहे. तथापि, अजूनही आदिवासींच्या समस्या पूर्णपणे सुटलेल्या नाहीत. त्यांचे आर्थिक, शैक्षणिक व सामाजिक विकासासाठी अजूनही सातत्याने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

विवेक पंडीत आणि त्यांची श्रमजीवी संघटना: कार्य आणि योगदान

विवेक पंडीत हे महाराष्ट्रातील एक प्रभावी सामाजिक कार्यकर्ते, राजकीय नेते आणि आदिवासी, कातकरी, तसेच इतर दुर्बल घटकांच्या हक्कांसाठी लढणारे नेते आहेत. त्यांनी श्रमजीवी संघटना (**Shramjeevi Sanghatana**) ही संघटना स्थापन केली आणि विविध समस्यांवर उपाय करण्यासाठी आंदोलन उभारली आहेत.

विवेक पंडीत यांचा परिचय

- पूर्ण नाव: विवेक विष्णू पंडीत
- जन्म: १९५०
- व्यवसाय: सामाजिक कार्यकर्ते, राजकीय नेते, लेखक
- शिक्षण: समाजकारण विषयातील पदवीधर
- मुख्य कार्यक्षेत्र: पालघर, ठाणे, रायगड आणि आसपासचे आदिवासीबहुल भाग

श्रमजीवी संघटनेची स्थापना

संस्थापक:

- विवेक पंडीत

स्थापना:

- १९८२ मध्ये श्रमजीवी संघटनेची स्थापना झाली.

उद्दिष्टे:

1. आदिवासी, कातकरी आणि इतर दुर्बल घटकांच्या हक्कांसाठी लढणे.

2. विस्थापन, जमिनीचे हक्क, कर्जबाजारीपणा यांसारख्या समस्यांवर उपाय शोधणे.
3. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि सामाजिक न्याय यासाठी प्रयत्न करणे.
4. सरकारी योजनांचा लाभ सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचवणे.

विवेक पंडीत आणि श्रमजीवी संघटनेचे कार्य

१. कातकरी समाजाच्या हक्कांसाठी लढा

कातकरी समाज हा महाराष्ट्रातील एक अत्यंत मागासवर्गीय समाज आहे.

- कातकरी समाजाच्या हक्कांसाठी विवेक पंडीत यांनी विविध आंदोलने उभारली.
- बांधकाम मजूर, शेतीमजूर, कंदमुळ गोळा करणारे लोक, वनवासी इत्यादींना त्यांच्या हक्कांची जाणीव करून दिली.
- विशेषतः बांधकाम मजुरांना रोजगार हक्क मिळावा आणि त्यांना सुरक्षितता लाभवी यासाठी प्रयत्न केले.

२. जमिनीचे हक्क आणि विस्थापन विरोधातील आंदोलन

- आदिवासींची जमीन बळकावणे, वन विभागाच्या नियमांमुळे आदिवासींचे विस्थापन होणे इत्यादी प्रश्न गंभीर आहेत.
- विवेक पंडीत यांनी वनहक्क कायदा (2006) योग्यरित्या लागू करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात आंदोलनं केली.
- आदिवासींना त्यांच्या जमिनीवरील अधिकार मिळवून देण्यासाठी सरकारवर दबाव आणला.
- विस्थापित आदिवासींच्या पुनर्वसनासाठी योजनांची अंमलबजावणी करण्यासाठी प्रयत्न केले.

३. कर्जबाजारीपणा आणि कष्टकरी कामगारांचे प्रश्न

कातकरी समाजातील अनेक लोक कर्जबाजारीपणामुळे अत्यंत हलाखीत जीवन जगतात.

- विवेक पंडीत यांनी अत्याचार, सावकारी पद्धती आणि कर्जाच्या सापळ्यात अडकलेल्या लोकांच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी आंदोलनं केली.
 - वनउपजांचे योग्य दर मिळवून देण्यासाठी संघर्ष केला.
-

४. शिक्षण आणि रोजगार

- आदिवासी समाजामध्ये शिक्षणाचा प्रसार कमी आहे.
 - विवेक पंडीत यांनी शाळा सुरू करण्यासाठी आणि शिक्षणसुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रयत्न केले.
 - रोजगारनिर्मितीसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित केले.
 - विशेषतः कातकरी महिलांना रोजगाराच्या संधी मिळवून देण्यासाठी विविध उपक्रम राबवले.
-

५. राजकीय सहभाग

- विवेक पंडीत हे पालघर मतदारसंघातून आमदार म्हणून निवडून आले होते.
 - त्यांनी आदिवासींच्या प्रश्नांसाठी विधानसभा पातळीवर आवाज उठवला.
 - शासकीय धोरणांमध्ये बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला.
-

विवेक पंडीत आणि श्रमजीवी संघटनेची यश आणि अपयश

यश

- कातकरी समाजाच्या हक्कांसाठी लढा: कातकरी समाजाला मान्यता मिळवून देण्यात यश.
- वनहक्क कायदा अंमलबजावणी: आदिवासींच्या जमिनींच्या हक्कांच्या मान्यतेसाठी शासनाला दबाव आणला.
- शैक्षणिक सुधारणा: आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या सुविधांची उपलब्धता वाढवणे.

- आदिवासी मतदारसंघात निवडून येणे: राजकीय प्रतिनिधित्व मिळवणे.

अपयश

- सरकारी योजनांची अपुरी अंमलबजावणी: शासनाकडून सर्वच योजना पूर्णपणे अंमलात आणल्या जात नाहीत.
- संघटनेचे प्रादेशिक मर्यादित कार्य: संघटनेचे कार्य मुख्यतः पालघर आणि आसपासच्या भागातच मर्यादित आहे.

विवेक पंडीत आणि त्यांची श्रमजीवी संघटना यांनी कातकरी समाज, आदिवासी आणि दुर्बल घटकांसाठी मोठे कार्य केले आहे. त्यांच्या नेतृत्वाखाली अनेक आंदोलनं उभी राहिली आणि काही समस्यांचे निराकरण झाले. मात्र, अजूनही अनेक समस्यांचे निराकरण होणे आवश्यक आहे. त्यांच्या कार्यामुळे आदिवासी समाजामध्ये जागरूकता वाढली आहे आणि त्यांनी आपले हक्क मिळवण्यासाठी संघर्ष सुरू ठेवला आहे.

किसान सभा, गोदावरी परुळेकर, आणि शामराव परुळेकर यांनी आदिवासींसाठी केलेले कार्य

महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजाच्या उद्धारासाठी आणि त्यांच्या हक्कांसाठी किसान सभा, गोदावरी परुळेकर आणि शामराव परुळेकर यांनी महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे. विशेषतः त्यांनी पालघर, ठाणे आणि रायगड जिल्ह्यांमधील आदिवासींच्या हक्कांसाठी संघर्ष केला.

किसान सभा

स्थापना:

- किसान सभेची स्थापना १९३६ साली झाली.
- हा शेतकऱ्यांचा एक संघटनात्मक मंच होता, जो विशेषतः मजूर, शेतकरी आणि आदिवासींच्या हक्कांसाठी लढत होता.

मुख्य उद्दिष्टे:

1. शेतकरी आणि आदिवासींना त्यांचे आर्थिक आणि सामाजिक हक्क मिळवून देणे.
2. जमिनीवरील हक्क, कर्जमाफी, उचित दर आणि कष्टकरी वर्गासाठी कायदेशीर संरक्षण मिळवणे.

3. जमीनदार आणि सावकारांच्या अत्याचारांविरुद्ध संघर्ष करणे.

शामराव परुळेकर

परिचयः

- शामराव परुळेकर हे एक नामवंत समाजवादी विचारवंत, स्वातंत्र्यसैनिक आणि शेतकरी नेते होते.
- त्यांचा जन्म १९०७ साली रत्नागिरी जिल्ह्यात झाला.
- त्यांनी शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर मार्क्सवादी विचारसरणीचे प्रचारक म्हणून कार्य सुरू केले.

कार्यः

1. पालघर आणि ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासींच्या प्रश्नांना वाचा फोडणे.
2. जमीनदार, सावकार आणि जंगल अधिकारी यांच्याकडून आदिवासींवर होणाऱ्या अत्याचारांविरुद्ध लढा उभारणे.
3. आदिवासींना वनजमिनींवरील हक्क मिळवून देण्यासाठी आंदोलनं करणे.
4. आदिवासींना सामाजिक न्याय आणि आर्थिक सुरक्षा मिळवून देण्यासाठी कायदेशीर उपाययोजना करणे.

गोदावरी परुळेकर

परिचयः

- गोदावरी परुळेकर या शामराव परुळेकर यांच्या पत्नी होत्या आणि एक क्रांतिकारक विचारवंत, लेखिका आणि सामाजिक कार्यकर्त्या होत्या.
- त्यांचा जन्म १९०८ साली रत्नागिरी जिल्ह्यात झाला.
- त्यांनी शिक्षण घेऊन पत्रकारिता आणि समाजकारणाच्या क्षेत्रात काम केले.

कार्यः

1. आदिवासींचे संघटनः

- त्यांनी आदिवासी समाजाला संघटित करण्याचे कार्य केले.
 - आदिवासींना त्यांचे हक्क मिळवून देण्यासाठी संघटन तयार करणे.
2. आदिवासींच्या जमिनीचे संरक्षण:
- आदिवासींना त्यांचे वनजमिनीवरील हक्क मिळवून देण्यासाठी आंदोलनं केली.
 - जमिनीचे हक्क सुनिश्चित करण्यासाठी कायदेशीर उपाययोजना सुचविणे.
3. किसान सभेतले योगदान:
- किसान सभेच्या माध्यमातून आदिवासींना त्यांच्या हक्कांबद्दल जागरूक केले.
 - आदिवासींच्या संघटनात प्रमुख भूमिका बजावली.
4. आदिवासी महिला सक्षमीकरण:
- आदिवासी महिलांना संघटित करून त्यांना आर्थिक आणि सामाजिक दृष्टिकोनातून सक्षम करणे.
-

आंदोलनं आणि त्यांच्या परिणाम

अ. आदिवासींच्या हक्कांसाठी संघर्ष

- १९४५ मध्ये पालघर आणि ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासींना संघटित करून किसान सभेच्या माध्यमातून मोठे आंदोलन उभे केले.
 - या आंदोलनामुळे आदिवासींना जमिनीवरील हक्क, कर्जमाफी आणि कामाचे योग्य मोबदले मिळू लागले.
-

ब. वाडा सत्याग्रह

- १९४५ मध्ये ठाणे जिल्ह्यातील वाडा तालुक्यात आदिवासींच्या जमिनीवरील हक्कासाठी सत्याग्रह करण्यात आला.
 - या सत्याग्रहामध्ये आदिवासींना त्यांच्या हक्कांबद्दल जागरूक करण्यात आले.
-

क. कायदेशीर सुधारणा

- आंदोलनांमुळे आदिवासींना जमिनीवरील हक्क, कर्जमाफी आणि रोजगाराच्या संधी मिळाल्या.
- सरकारने आदिवासींसाठी विशेष कायदे तयार केले, जसे की वन हक्क कायदा (2006).

शामराव परुळेकर आणि गोदावरी परुळेकर यांच्या नेतृत्वाखाली किसान सभेने आदिवासींसाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे. त्यांनी आदिवासींना संघटित करून त्यांना त्यांच्या हक्कांसाठी लढण्यास शिकवले. त्यांच्या चळवळीमुळे आदिवासींना जमिनीचे हक्क, रोजगाराच्या संधी आणि कायदेशीर संरक्षण मिळवून देण्यात मदत झाली.

त्यांच्या कार्यामुळे आजही पालघर, ठाणे आणि रायगड जिल्ह्यातील आदिवासींमध्ये संघटनात्मक शक्ती आहे. परंतु, अजूनही आदिवासींना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. त्यांच्या हक्कांसाठी संघर्ष आजही सुरू आहे.

लहानू कोम हे महाराष्ट्रातील ठाणे जिल्ह्यातील एक प्रभावशाली कम्युनिस्ट नेते होते, ज्यांनी आदिवासी समाजाच्या हक्कांसाठी आणि त्यांच्या विकासासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले. त्यांच्या नेतृत्वाखाली, 'आदिवासी प्रगती मंडळा'च्या माध्यमातून, आदिवासींच्या सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक उन्नतीसाठी विविध उपक्रम राबविण्यात आले. त्यांनी आदिवासी भागात कम्युनिस्ट पक्षाचे कार्य सक्रियपणे वाढविले, ज्यामुळे या समुदायांना त्यांच्या हक्कांविषयी जागरूकता आणि संघटनात्मक बळकटी मिळाली. cgspcollege.org.in

आदिवासी आणि धर्मांतर

महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजावर गेल्या अनेक दशकांपासून धर्मांतराचा प्रभाव राहिला आहे. त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक परिस्थितीचा विचार केल्यास धर्मांतराच्या प्रवृत्तीची कारणे स्पष्ट होतात.

महाराष्ट्रातील आदिवासी समाज आणि धर्म

महाराष्ट्रातील प्रमुख आदिवासी समाजांमध्ये वारली, कातकरी, गोंड, महादेव कोळी, माडिया, कोरकू, ठाकर, भिल्ल, कोंकणा इत्यादींचा समावेश होतो.

पारंपारिक धर्म आणि श्रद्धा

- आदिवासी समाज प्रामुख्याने निसर्गपूजक आहेत.

- त्यांचे श्रद्धास्थान मुख्यतः निसर्गाशी संबंधित देवता, जसे की - जंगल, पाणी, प्राणी, सूर्य, चंद्र इ.
 - काही भागांमध्ये त्यांची स्वतंत्र देवता असतात, जसे की गोंड समाजात 'बनग्राम', वारली समाजात 'हिरवा' इत्यादी.
-

धर्मांतराची कारणं

१. आर्थिक कारणं

- आदिवासी समाजाची आर्थिक स्थिती अत्यंत हलाखीची आहे.
 - गरीबी, बेरोजगारी, कर्जबाजारीपणा या कारणांमुळे अनेकदा त्यांना जीवन जगण्यास कठीण होते.
 - धर्मांतर करणाऱ्या संस्थांकडून आर्थिक सहाय्य मिळवण्याच्या आशेने काही आदिवासी धर्मांतर करतात.
-

२. सामाजिक कारणं

- मुख्य प्रवाहातील समाजाने आदिवासींना अनेकदा दुय्यम दर्जा दिला आहे.
 - सामाजिक भेदभाव, शिक्षणाच्या सुविधांचा अभाव, आरोग्य सेवा यांचा अभाव यामुळे आदिवासी समाजात असंतोष निर्माण होतो.
 - धर्मांतराच्या माध्यमातून त्यांना समानता आणि आदर मिळवण्याची आशा असते.
-

३. धार्मिक प्रचारकांचे प्रयत्न

- ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी भारतात विशेषतः आदिवासी भागांमध्ये शिक्षण, आरोग्य सेवा, आणि आर्थिक मदत यांचे कार्य केले.
 - आदिवासींच्या आर्थिक आणि सामाजिक स्थितीचा फायदा घेत अनेक मिशनऱ्यांनी त्यांच्यात धर्मप्रचार केला.
 - विशेषतः विदर्भ, कोकण, आणि उत्तरेकडील आदिवासी भागांमध्ये ख्रिश्चन मिशनऱ्यांचा प्रभाव दिसतो.
-

४. राजकीय कारणं

- काहीवेळा राजकीय पक्षांनी आपल्या फायद्यासाठी धर्मातराचा उपयोग केला आहे.
 - राजकीय शक्ती मिळवण्यासाठी धर्मातराला प्रोत्साहन देणे किंवा त्याविरोधात आंदोलने उभारणे हे देखील दिसून येते.
-

५. सांस्कृतिक कारणं

- काही आदिवासींना त्यांच्या पारंपारिक श्रद्धा आणि धर्माच्या पुराणमतवादी नियमांमुळे त्रास होतो.
 - नवीन धर्मांमध्ये अधिक स्वातंत्र्य आणि समानता मिळवण्याची आशा असते.
-

धर्मातराचे परिणाम

१. सामाजिक परिणाम

- धर्मातरामुळे अनेकदा परिवारांमध्ये तणाव निर्माण होतो.
 - आदिवासी समाजांमध्ये एकता कमी होऊन विभागणी होण्याची शक्यता वाढते.
-

२. सांस्कृतिक परिणाम

- धर्मांतर केल्यानंतर काही आदिवासी आपल्या पारंपारिक श्रद्धा आणि संस्कृती सोडतात.
 - काही भागांमध्ये पारंपारिक नृत्य, कला आणि गीतांची परंपरा नष्ट होण्याचा धोका निर्माण होतो.
-

३. आर्थिक परिणाम

- धर्मांतर करणाऱ्यांना काही प्रमाणात आर्थिक सहाय्य मिळू शकते.
 - परंतु, बऱ्याचदा हे सहाय्य अल्पकालीन ठरते आणि दीर्घकालीन आर्थिक सक्षमीकरणासाठी प्रयत्न आवश्यक ठरतात.
-

४. राजकीय परिणाम

- धर्मांतराच्या मुद्द्यावरून राजकीय संघर्ष आणि आंदोलने घडतात.
- धर्मांतराच्या मुद्द्यावर आधारित कायदे आणि नियम तयार करण्याचे प्रयत्न होत असतात.

धर्मांतर रोखण्यासाठी घेतलेले उपाय

१. शासकीय उपाययोजना

- धर्मांतरविरोधी कायदे (Anti-Conversion Laws) तयार करणे.
- आदिवासींच्या जमिनीचे संरक्षण करणे आणि त्यांना जमिनीचे हक्क देणे.

२. सामाजिक उपाययोजना

- आदिवासींना शिक्षण, आरोग्य सेवा, रोजगार आणि आर्थिक सहाय्य पुरवणे.
- त्यांच्या संस्कृतीचा आदर राखून त्यांना मुख्य प्रवाहात सामील करण्याचे प्रयत्न करणे.

३. संघटनात्मक उपाय

- आदिवासी संघटना आणि नेत्यांनी धर्मांतराच्या समस्या ओळखून उपाययोजना सुचवणे.
- त्यांच्या सांस्कृतिक मूल्यांचे संवर्धन करणे.

धर्मांतर हा एक संवेदनशील मुद्दा आहे. आदिवासी समाजाने त्यांच्या आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी धर्मांतराचा पर्याय निवडला आहे. परंतु, या प्रक्रियेमुळे त्यांच्या पारंपारिक जीवनशैलीवर परिणाम झाला आहे. त्यांना आर्थिक सक्षमीकरण, शिक्षण आणि त्यांच्या हक्कांबद्दल जागरूकता मिळवून देणे हे अधिक महत्वाचे आहे.

आदिवासी आणि नक्षलवादी: समस्या, कारणे आणि परिणाम

महाराष्ट्रातील काही आदिवासीबहुल भागांमध्ये नक्षलवादाचा प्रभाव आहे. विशेषतः विदर्भातील गडचिरोली, चंद्रपूर, गोंदिया, आणि काही प्रमाणात नंदुरबार अशा जिल्ह्यांमध्ये नक्षलवादी चळवळींची प्रभावी उपस्थिती दिसून येते.

१. नक्षलवाद म्हणजे काय?

- नक्षलवाद हा एक सशस्त्र आंदोलन आहे जो भारतातील साम्यवादी विचारसरणीवर आधारित आहे.
- हा चळवळ १९६७ मध्ये पश्चिम बंगालमधील नक्षलबारी गावात सुरू झाला, म्हणूनच याला "नक्षलवाद" असे नाव दिले गेले.
- सीपीआय (माओवादी) हा प्रमुख नक्षलवादी संघटना आहे.
- त्यांचे उद्दिष्ट आहे - शोषित, गरीब आणि आदिवासी जनतेला त्यांच्या हक्कांसाठी संघटित करणे आणि सशस्त्र क्रांतीच्या माध्यमातून शासनावर दडपण आणणे.

२. आदिवासी आणि नक्षलवादाचा संबंध

अ. आदिवासी भागांमध्ये नक्षलवादाचा प्रभाव

- महाराष्ट्रातील आदिवासी भागात विशेषतः गडचिरोली, चंद्रपूर, गोंदिया आणि नंदुरबार या जिल्ह्यांमध्ये नक्षलवादी चळवळीचे प्रमाण दिसून येते.
- जंगलांमध्ये वास्तव्य करणाऱ्या आदिवासी समाजांमध्ये नक्षलवादी विचारसरणीचा प्रचार आणि प्रसार केला जातो.

ब. नक्षलवादाच्या पसरामागील कारणे

१. आर्थिक कारणे

- गरिबी आणि बेरोजगारी: आदिवासी भागात रोजगाराच्या संधी कमी आहेत.
- अल्प उत्पन्न: शेतीतून आणि जंगलातून मिळणारे उत्पन्न अपुरे असते.

२. सामाजिक कारणे

- आदिवासी समाजात शिक्षणाचा अभाव.
 - सरकारच्या योजनांचा अपुरा लाभ.
3. राजकीय कारणे
- आदिवासींच्या जमिनींवर सरकारी प्रकल्पांसाठी ताबा घेणे.
 - वनविभागाचे अत्याचार आणि जमिनीचे हक्क न मिळणे.
4. संस्कृतीचा अभाव
- आदिवासींची सांस्कृतिक ओळख धोक्यात येणे.
 - त्यांचे पारंपारिक जीवनशैली आणि नैसर्गिक संसाधनांवरून वंचित होणे.
-

३. नक्षलवादाचा आदिवासी समाजावर परिणाम

अ. सकारात्मक परिणाम

- नक्षलवाद्यांनी काही प्रमाणात आदिवासींच्या प्रश्नांकडे लक्ष वेधले.
- जमिनीचे हक्क, रोजगार आणि समानता यांसारख्या मुद्द्यांवर जनजागृती केली.

ब. नकारात्मक परिणाम

1. हिंसा आणि संघर्ष
- आदिवासींना नक्षलवादी चळवळीत सामील होण्यासाठी दबाव आणला जातो.
 - पोलीस आणि नक्षलवादी यांच्यातील संघर्षामुळे सामान्य नागरिकांना त्रास होतो.
2. विकास प्रक्रियेला अडथळा
- नक्षलवादी क्षेत्रांमध्ये सरकारी प्रकल्प आणि विकास योजना अंमलात येण्यास अडचणी येतात.
 - शिक्षण, आरोग्य सेवा आणि रोजगाराच्या संधी मर्यादित राहतात.
3. आर्थिक नुकसान
- हिंसाचारामुळे शेती, उद्योग आणि व्यापार यांना नुकसान होते.

4. सामाजिक अस्थिरता

- आदिवासी समाजात भीती आणि असुरक्षितता पसरते.
- पारंपारिक समाजात विभागणी होते.

४. नक्षलवादाचा मुकाबला करण्यासाठी घेतलेल्या उपाययोजना

अ. सुरक्षा उपाय

- महाराष्ट्र सरकारने **C-60** कमांडो फोर्स ची स्थापना केली आहे, जी विशेषतः नक्षलवाद्यांविरुद्धात काम करते.
- संयुक्त ऑपरेशन्स: पोलीस आणि सुरक्षा दलांचे संयुक्त ऑपरेशन्स चालवले जातात.

ब. विकासात्मक उपाय

- आदिवासी भागात शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि मूलभूत सुविधा पुरवण्यासाठी विशेष प्रकल्प राबवले जात आहेत.
- वनहक्क कायद्याची अंमलबजावणी: आदिवासींना त्यांचे जमिनीवरील हक्क मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत.
- आर्थिक सक्षमीकरण: आदिवासींना लघुउद्योग, शेती आणि कुटिर उद्योगांच्या माध्यमातून सक्षमीकरणाचा प्रयत्न केला जात आहे.

क. सामाजिक उपाय

- आदिवासी नेत्यांचे राजकीय प्रतिनिधित्व वाढवणे.
- त्यांना त्यांच्या सांस्कृतिक आणि धार्मिक हक्कांचे संरक्षण देणे.
- सरकारी योजना आणि उपक्रमांचे प्रभावीपणे अंमलबजावणी करणे.

नक्षलवाद हा आदिवासी समाजाच्या समस्या सोडवण्याचे एक परिणाम म्हणून उदयास आला आहे. आदिवासींना त्यांच्या जमिनीचे हक्क, रोजगाराच्या संधी, आरोग्य आणि शिक्षण यांसारख्या मूलभूत गरजा

मिळणे आवश्यक आहे. नक्षलवादाचा प्रभाव कमी करण्यासाठी सरकारने केवळ सुरक्षा उपायांवर भर न देता, आदिवासींच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासावर देखील लक्ष केंद्रित करणे महत्वाचे आहे.

तेंदू पत्ता गोळा करण्याचे काम आणि त्यासंदर्भात नक्षलवाद्यांची भूमिका

तेंदू पत्ता गोळा करणे हा आदिवासी समाजाच्या उपजीविकेचा एक प्रमुख घटक आहे. विशेषतः महाराष्ट्रातील गडचिरोली, चंद्रपूर, गोंदिया, नंदुरबार आणि अन्य आदिवासीबहुल जिल्ह्यांमध्ये तेंदू पत्ता गोळा करण्याचे काम मोठ्या प्रमाणावर चालते.

१. तेंदू पत्ता गोळा करण्याचे काम

तेंदू पत्ता म्हणजे काय?

- तेंदू पान (**Tendu Leaf**) हे विशेषतः बीडी (बीडी) बनवण्यासाठी वापरले जाते.
- या पानांना त्यांचा आकार, ताकद आणि लवचिकपणामुळे बीडी निर्मितीसाठी योग्य मानले जाते.
- तेंदू पानाचे झाड प्रामुख्याने घनदाट जंगलांमध्ये आढळते.

कसे गोळा केले जाते?

- अप्रिल ते जून हा तेंदू पत्ता गोळा करण्याचा हंगाम असतो.
- आदिवासी कामगार (पुरुष, महिला आणि लहान मुले) जंगलात जाऊन तेंदू पानं गोळा करतात.
- गोळा केलेली पानं वाळवून आणि सुकवून गठ्ठे बनवले जातात.

आर्थिक मूल्य

- तेंदू पानाच्या विक्रीतून मिळणारे उत्पन्न हे आदिवासींना त्यांच्या आर्थिक गरजा भागवण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरते.
 - ही कामे सहसा कंत्राटदारांमार्फत किंवा वन विभागाच्या अंतर्गत केली जातात.
-

२. तेंदू पत्ता गोळा करण्यामधील शोषण

अ. मुकादमांचे नियंत्रण

- तेंदू पान गोळा करण्याचे काम वन विभाग किंवा कंत्राटदारांच्या ताब्यात असते.
- मुकादम म्हणजे तेंदू पान गोळा करणाऱ्या मजुरांचे नियंत्रक.
- मुकादम हे सामान्यतः वन विभागाचे किंवा कंत्राटदारांचे एजंट असतात.

ब. शोषणाच्या पद्धती

१. कमी दर देणे:

- तेंदू पान गोळा करणाऱ्यांना त्यांच्या मेहनतीचा योग्य मोबदला मिळत नाही.
- अनेकदा बाजारभावाच्या तुलनेत खूप कमी दर दिला जातो.

२. जबरदस्ती आणि धमक्या:

- मुकादम अनेकदा आदिवासींवर दबाव आणून कमी दरावर काम करायला लावतात.
- काम न केल्यास त्यांना धमक्या दिल्या जातात.

३. कर्जाचा सापळा:

- मुकादमांकडून कर्ज घेणाऱ्यांना त्यांच्या कर्जाच्या परतफेडीसाठी काम करण्यास भाग पाडले जाते.

४. कायदेशीर संरक्षणाचा अभाव:

- मजुरांना त्यांच्या श्रमाचा योग्य मोबदला मिळवून देणारे कायदे अस्तित्वात असले तरी अंमलबजावणी अपुरी आहे.

३. नक्षलवाद्यांची भूमिका

अ. नक्षलवाद्यांचे समर्थन

- नक्षलवादी संघटना, विशेषतः सीपीआय (माओवादी), आदिवासींना तेंदू पान गोळा करण्याच्या प्रक्रियेत शोषणाच्या विरोधात लढण्यासाठी मदत करतात.

- नक्षलवाद्यांनी आदिवासींना मुकादमांपासून मुक्त करण्यासाठी संघर्ष केला.
- त्यांनी तेंदू पानांचे दर वाढवण्याच्या मागणीसाठी आंदोलनं केली.

ब. कारणे

1. आदिवासींना समर्थन मिळवणे:
 - नक्षलवादी संघटना आदिवासी समाजात त्यांच्या प्रश्नांवर समर्थन मिळवण्यासाठी कार्य करतात.
2. सरकारी विरोधातील जनमत तयार करणे:
 - आदिवासींना त्यांच्या हक्कांपासून वंचित ठेवणाऱ्या सरकारी धोरणांविरुद्धात संघर्ष उभारणे.
3. सशस्त्र क्रांतीसाठी आधार मिळवणे:
 - नक्षलवाद्यांचे उद्दिष्ट आदिवासींना त्यांच्या लढाईत सहभागी करून घेणे.

४. सरकार, पोलीस आणि लष्कराची भूमिका

अ. सरकारी धोरणे

- तेंदू पान गोळा करण्यासाठी वन विभाग आणि कंत्राटदार प्रणालीवर नियंत्रण ठेवले जाते.
- वनहक्क कायदा (2006): आदिवासींना त्यांच्या जमिनीचे हक्क मिळवून देण्याचा प्रयत्न.

ब. पोलीस आणि लष्कराची भूमिका

नक्षलवाद्यांच्या प्रभावाखालील भागांमध्ये पोलीस आणि लष्कराने ऑपरेशन्स सुरू केली आहेत.

- **C-60** कमांडो फोर्स: विशेषतः नक्षलवाद्यांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी तयार केलेली सुरक्षा यंत्रणा.
- पोलीस आणि लष्कराचे कार्य हे मुख्यत्वेकरून सुरक्षा उपाययोजनांवर आधारित असते.

५. समस्या आणि संघर्ष

आदिवासी, नक्षलवादी, मुकादम, पोलीस आणि सरकार यांच्यामध्ये कायमचा संघर्ष असतो.

- आदिवासींना त्यांच्या हक्कांची प्राप्ती होण्यासाठी नक्षलवादी समर्थन आवश्यक वाटते.
- परंतु, पोलीस आणि लष्कराचे ऑपरेशन्स यामुळे सामान्य आदिवासींना त्रास होतो.

तेंदू पान गोळा करणाऱ्या आदिवासींवर मुकादमांचे आणि कंत्राटदारांचे शोषण होत राहिले आहे. नक्षलवाद्यांनी त्यांना काही प्रमाणात संरक्षण दिले असले तरी, त्याचा दीर्घकालीन सकारात्मक परिणाम दिसत नाही.

सरकारने आदिवासींच्या हक्कांचे संरक्षण, रोजगाराच्या संधींची उपलब्धता आणि कायदेशीर संरक्षण यांसारख्या उपाययोजनांवर भर देणे आवश्यक आहे. आदिवासींना त्यांच्या हक्कांबद्दल जागरूक करणे आणि त्यांच्या सांस्कृतिक व सामाजिक परंपरांचे रक्षण करणे हे काळाची गरज आहे.

आदिवासी आणि वनवासी या शब्दांमधील फरक

महाराष्ट्रातील आणि भारतातील आदिवासी समाजाचे प्रश्न अनेकदा चर्चेत येतात. 'आदिवासी' आणि 'वनवासी' हे दोन शब्द विशेषतः याच संदर्भात वापरले जातात. परंतु, या शब्दांमधील फरक केवळ भाषिक नाही तर त्यामागे विशिष्ट प्रकारचे राजकारण देखील आहे.

आदिवासी आणि वनवासी या शब्दांचे अर्थ

१. आदिवासी

- 'आदि' आणि 'वासी' हे दोन शब्द एकत्र करून 'आदिवासी' हा शब्द तयार झाला आहे.
 - आदि म्हणजे मूळचे, पारंपारिक किंवा प्राचीन, आणि वासी म्हणजे राहणारे किंवा निवासी.
 - याचा अर्थ असा की, आदिवासी हे त्या प्रदेशाचे मूळचे रहिवासी आहेत.
 - भारतातील आदिवासी समाज आपल्या प्राचीन संस्कृतीचा वारसा जपणारा आहे.
 - उदाहरणे: वारली, गोंड, महादेव कोळी, कातकरी, भिल्ल इत्यादी.
-

२. वनवासी

- 'वन' आणि 'वासी' हे दोन शब्द एकत्र करून 'वनवासी' हा शब्द तयार झाला आहे.
 - वनवासी म्हणजे जंगलात राहणारे लोक.
 - हा शब्द विशेषतः संघ परिवारातील संघटनांनी (जसे की - वनवासी कल्याण आश्रम) प्रचारित केला आहे.
 - या शब्दाचा वापर करून, आदिवासी समाजाच्या मूळत्वाची संकल्पना नाकारली जाते आणि त्यांना केवळ जंगलात राहणारे म्हणून दाखवले जाते.
-

आदिवासी आणि वनवासी शब्दांमधील फरक

आदिवासी	वनवासी
मूळ रहिवासी, प्राचीन संस्कृतीचे वारसदार.	केवळ जंगलात राहणारे लोक.
सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक दृष्टिकोनातून स्वतंत्र अस्तित्व मानले जाते.	जंगलात राहणाऱ्या लोकांचा उल्लेख.
भारतीय राज्यघटनेत अनुसूचित जमाती म्हणून मान्यता.	मूळत्वाची नकार देऊन फक्त वनाशी संबंधित मान्यता.
आदिवासींच्या हक्कांबद्दल संघर्ष करण्याची प्रेरणा मिळते.	सांस्कृतिक ओळख कमी करण्याचा प्रयत्न.
मानवशास्त्र, इतिहास आणि सांस्कृतिक अभ्यासाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण.	धार्मिक किंवा राजकीय हेतूने वापरलेला शब्द.

राजकारण

१. आदिवासी हा शब्द का नाकारला जातो?

- संघ परिवाराच्या विचारसरणीत आदिवासींना हिंदू धर्माचा अविभाज्य घटक मानले जाते.
 - आदिवासींना 'वनवासी' म्हणून ओळखून, त्यांचे स्वतंत्र अस्तित्व नाकारले जाते.
 - 'आदिवासी' हा शब्द वापरल्यास ते मूळ रहिवासी म्हणून ओळखले जातात आणि त्यांच्या हक्कांसाठी लढण्याचे स्वातंत्र्य मिळते.
 - 'वनवासी' हा शब्द वापरल्यास ते केवळ जंगलात राहणारे म्हणून दाखवले जातात आणि त्यांचे अधिकार मर्यादित केले जातात.
-

२. संघ परिवाराचा दृष्टिकोन

- आदिवासींना 'वनवासी' म्हणणे म्हणजे त्यांना हिंदू समाजाचा भाग म्हणून दाखवणे.
 - आदिवासींना मुख्य प्रवाहात आणणे आणि त्यांचे धार्मिक धर्मांतर रोखणे हा त्यामागचा उद्देश आहे.
 - संघ परिवाराच्या विचारसरणीने आदिवासींचे धर्मांतर (विशेषतः ख्रिश्चन धर्मात) रोखण्यासाठी 'वनवासी' हा शब्द वापरला जातो.
-

३. डाव्या विचारसरणीचा दृष्टिकोन

- डाव्या विचारसरणीत आदिवासींना त्यांचे मूळ रहिवासी म्हणून हक्क प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न केला जातो.
 - 'आदिवासी' हा शब्द त्यांच्या इतिहास, संस्कृती आणि पारंपारिक हक्कांचे प्रतिनिधित्व करतो.
 - डाव्या चळवळीतील नेत्यांनी आदिवासींच्या हक्कांसाठी संघर्ष केला आहे.
 - 'वनवासी' हा शब्द वापरला गेल्यास त्यांच्या मूळ हक्कांची मान्यता कमी होईल, असा विचार केला जातो.
-

४. राज्यघटनेतील संदर्भ

- भारतीय राज्यघटनेनुसार, आदिवासींना 'अनुसूचित जमाती' (**Scheduled Tribes**) म्हणून ओळखले जाते.
- 'आदिवासी' हा शब्द अधिक योग्य ठरतो कारण तो त्यांचे मूळत्व आणि सांस्कृतिक वारसा दर्शवतो.
- सरकारी योजना आणि संरक्षणांच्या संदर्भात देखील 'आदिवासी' हा शब्द वापरला जातो.

'आदिवासी' आणि 'वनवासी' या शब्दांमध्ये केवळ भाषिक फरक नाही, तर त्यामागे एक मोठे राजकारण आहे. आदिवासी समाज आपल्या मूळत्वावर आणि सांस्कृतिक अस्तित्वावर अधिकार ठेवण्याचा प्रयत्न करतो, तर काही संघटनांनी त्यांना फक्त वनाशी संबंधित आणि हिंदू धर्माशी जोडलेले दाखवण्याचा प्रयत्न केला आहे.

आदिवासींचे प्रश्न सोडवण्यासाठी त्यांचे स्वतंत्र अस्तित्व आणि हक्क मान्य करणे आवश्यक आहे. त्यांचे अधिकार, त्यांची संस्कृती आणि त्यांचा इतिहास जपणे हे भारतीय समाजासाठी अत्यंत महत्वाचे आहे.

नागरी समाज म्हणजे काय?

नागरी समाज म्हणजे सार्वजनिक संस्थांचे, संघटनांचे आणि नागरिकांचे असे जाळे, जे सरकार, व्यापारी क्षेत्र आणि कुटुंब यांपासून वेगळे असते. नागरी समाज हा सरकारच्या नियंत्रणाखाली नसलेला आणि नफ्याच्या हेतूने कार्ये न करणारा असतो. तो समाजाच्या विविध समस्यांवर उपाय शोधण्याचे आणि लोकशाही प्रक्रियेत सहभाग घेण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य करतो.

नागरी समाजाची व्याख्या

नागरी समाज म्हणजे - त्या सर्व संस्था, संघटना, गट आणि व्यक्ती ज्यांनी समाजातील आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय प्रश्नांवर कार्य करण्यासाठी एकत्र येऊन काम केले आहे. यामध्ये स्वयंसेवी संस्था, सामाजिक संघटना, धार्मिक संस्था, कामगार संघटना, शैक्षणिक संस्था इत्यादींचा समावेश होतो.

उदाहरणार्थ - अण्णा हजारे यांच्या नेतृत्वाखाली झालेले भ्रष्टाचारविरोधी आंदोलन, विविध आदिवासी संघटना, महिला सक्षमीकरणासाठी कार्य करणाऱ्या संघटना इत्यादी.

महाराष्ट्राच्या संदर्भात नागरी समाजाचे स्वरूप

महाराष्ट्र हा एक विविधतेने नटलेला राज्य आहे. येथे आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय प्रश्नांवर कार्य करणाऱ्या असंख्य नागरी संस्था कार्यरत आहेत.

१. सामाजिक संघटना

- सामाजिक न्याय, शिक्षण, महिला सक्षमीकरण, आरोग्य, बालकल्याण यांसारख्या विषयांवर कार्य करणाऱ्या संस्था.
 - उदा. - महिला दक्षता समित्या, स्वयंसेवी संस्था (NGOs), विद्यार्थ्यांच्या संस्था.
-

२. पर्यावरणीय संघटना

- पर्यावरण संरक्षण, वनसंवर्धन, पाण्याचे नियमन, जलसंवर्धन यांसारख्या विषयांवर काम करणाऱ्या संघटना.
 - उदा. - चिपको आंदोलन, नदीजोड प्रकल्पाविरोधातील आंदोलने.
-

३. शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक संस्था (Educational and Cultural Organizations):

- शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार करणे, सांस्कृतिक परंपरांचा प्रचार करणे यावर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या संस्था.
 - उदा. - मराठी साहित्य परिषदेचे काम, शिक्षणप्रसारक संस्था.
-

४. कामगार संघटना

- कामगारांच्या हक्कांसाठी लढणाऱ्या संघटना.
 - उदा. - शेतकरी संघटना, श्रमिक संघटना, सहकारी चळवळ.
-

५. आदिवासी संघटना

- आदिवासींच्या हक्कांसाठी लढणाऱ्या संघटना.
 - उदा. - श्रमजीवी संघटना (विवेक पंडित), किसान सभा (शामराव परुळेकर, गोदावरी परुळेकर).
-

६. धार्मिक आणि सांस्कृतिक संघटना

- धार्मिक प्रचार, सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे आयोजन आणि पारंपारिक कलेचा प्रचार करणाऱ्या संघटना.
 - उदा. - वारली चित्रकलेचे संवर्धन करणाऱ्या संघटना.
-

महाराष्ट्रातील नागरी समाजाचे महत्त्व

१. सामाजिक न्यायासाठी लढा

- नागरी समाजातील विविध संस्था दलित, आदिवासी, महिला आणि अन्य वंचित गटांच्या हक्कांसाठी लढा देतात.
 - उदा. - श्रमजीवी संघटना, किसान सभा.
-

२. पर्यावरण संवर्धन

- महाराष्ट्रातील जंगलतोड, प्रदूषण, पाणीटंचाई यांसारख्या समस्यांवर उपाय शोधण्यासाठी नागरी समाजाने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.
 - उदा. - पाणी फाउंडेशन (सत्यमेव जयते वॉटर कप), चिपको आंदोलन.
-

३. शिक्षण आणि साक्षरता

- शैक्षणिक संस्थांनी ग्रामीण आणि आदिवासी भागात शिक्षणाचा प्रचार केला आहे.
 - उदा. - सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य, महात्मा फुले शिक्षण संस्था.
-

४. राजकीय जागरूकता

- नागरी समाजाने लोकशाही प्रक्रियेतील पारदर्शकता वाढवण्यासाठी आणि सरकारच्या धोरणांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी महत्वाची भूमिका बजावली आहे.
 - उदा. - अण्णा हजारे यांचे भ्रष्टाचारविरोधी आंदोलन.
-

५. सांस्कृतिक संवर्धन

- महाराष्ट्राच्या विविध संस्कृतींचे संवर्धन आणि प्रचार करण्याचे कार्य नागरी समाज करतो.
 - उदा. - वारली चित्रकला, लोककला जतन करणाऱ्या संस्था.
-

महाराष्ट्रातील नागरी समाजाने सामाजिक न्याय, पर्यावरण संवर्धन, शिक्षण, आणि सांस्कृतिक संवर्धनासाठी मोठे योगदान दिले आहे. नागरी समाज हा लोकशाही प्रक्रियेचा एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे, जो केवळ सत्ताधार्यांच्या विरोधातच नव्हे तर समाजातील वंचित घटकांच्या हक्कांसाठीही कार्य करतो. नागरी समाजाचे कार्य केवळ सरकारच्या विरोधात नसून सकारात्मक बदल घडवण्यासाठीही आहे.

बाबा आमटे आणि त्यांच्या पुढच्या पिढ्यांचे समाजसेवेचे कार्य

बाबा आमटे हे भारतातील सर्वात मोठे समाजसेवक होते. त्यांनी कोढरोग्यांच्या पुनर्वसनासाठी आणि सामाजिक न्यायासाठी आयुष्यभर संघर्ष केला. त्यांची पुढची पिढी म्हणजेच त्यांचे दोन पुत्र विकास आमटे आणि प्रकाश आमटे आणि त्यांच्या पत्नी व मुलांनी देखील समाजसेवेचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे.

बाबा आमटे यांचा परिचय

- पूर्ण नाव: मुरलीधर देविदास आमटे (बाबा आमटे)
- जन्म: २६ डिसेंबर १९१४
- मृत्यू: ९ फेब्रुवारी २००८
- जन्मस्थान: हिंगणघाट, महाराष्ट्र
- मुख्य कार्य: कोढरोग्यांचे पुनर्वसन, पर्यावरण संवर्धन, आदिवासी विकास, सामाजिक न्यायासाठी संघर्ष

बाबा आमटे यांचे कार्य

१. कोढरोग्यांच्या पुनर्वसनासाठीचे कार्य

- कोढरोग (कुष्ठरोग) म्हणजे समाजाने वाळीत टाकलेल्या लोकांसाठी त्यांनी संपूर्ण आयुष्य समर्पित केले.
- कोढरोग्यांना पुनर्वसनाच्या प्रक्रियेत सामावून घेताना त्यांना केवळ आरोग्यसेवा न देता, त्यांना आत्मनिर्भर करण्याचे प्रयत्न केले.
- १९४९ साली आनंदवनाची स्थापना केली.
- आनंदवन हे केवळ कोढरोग्यांचे पुनर्वसन केंद्र नसून, आज ते एक स्वयंपूर्ण समुदाय आहे.
- येथे कृषी, उद्योग, शिक्षण, आरोग्य आणि पर्यावरण संवर्धनाचे कार्य केले जाते.

२. आदिवासी विकास

- बाबा आमटे यांनी चंद्रपूर आणि गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी भागांत अनेक विकास प्रकल्प सुरू केले.
 - आदिवासींना शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या.
 - आदिवासींच्या हक्कांसाठी संघर्ष केला आणि त्यांच्या जीवनमान सुधारण्यासाठी विविध उपक्रम राबवले.
-

३. पर्यावरण संरक्षण

- बाबा आमटे यांनी पर्यावरण संवर्धनासाठी अनेक मोहीमा उभारल्या.
 - त्यांनी जंगल संवर्धन, जलसंवर्धन आणि जैवविविधता यांचे महत्त्व लोकांपर्यंत पोहोचवले.
 - त्यांनी नर्मदा बचाव आंदोलनाला देखील पाठिंबा दिला.
-

पुढच्या पिढ्यांचे कार्य

१. डॉ. विकास आमटे आणि डॉ. भारती आमटे

- बाबा आमटे यांचे मोठे पुत्र डॉ. विकास आमटे आणि त्यांच्या पत्नी डॉ. भारती आमटे यांनी आनंदवनात कार्य सुरू ठेवले.
 - त्यांनी आनंदवनात कृषी, जलसंवर्धन, आरोग्यसेवा आणि अपंग पुनर्वसनाच्या प्रकल्पांना पुढे नेले.
 - आदिवासी भागातील आरोग्य आणि शिक्षणाच्या सुविधांमध्ये सुधारणा केली.
-

२. डॉ. प्रकाश आमटे आणि मंदा आमटे

- बाबा आमटे यांचे लहान पुत्र डॉ. प्रकाश आमटे आणि त्यांची पत्नी मंदा आमटे यांनी 'हेमलकसा' या प्रकल्पाची स्थापना केली.
- हेमलकसा प्रकल्प मुख्यतः गडचिरोली जिल्ह्यातील माडिया गोंड आदिवासींच्या विकासासाठी उभारण्यात आला आहे.
- येथे आरोग्यसेवा, शिक्षण आणि आर्थिक सक्षमीकरणाच्या उपक्रमांवर भर देण्यात आला आहे.

- लोकबिरादरी प्रकल्प: या प्रकल्पाच्या अंतर्गत माडिया गोंड आदिवासींसाठी शाळा, रुग्णालय आणि अन्य सुविधा पुरवल्या जातात.
-

३. डॉ. अनिकेत आमटे आणि डॉ. शीतल आमटे

- डॉ. विकास आमटे यांचे पुत्र डॉ. अनिकेत आमटे आणि त्यांची पत्नी डॉ. शीतल आमटे हे देखील आनंदवनातील कार्यात सक्रियपणे सहभागी आहेत.
 - विशेषतः त्यांनी नवीन तंत्रज्ञान आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून पुनर्वसनाच्या प्रक्रियेत सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला आहे.
 - पर्यावरण संरक्षणाच्या उपक्रमांवर त्यांनी अधिक लक्ष केंद्रित केले.
-

महत्त्व

- बाबा आमटे आणि त्यांच्या कुटुंबाचे कार्य हे समाजसेवेचे अद्वितीय उदाहरण आहे.
 - त्यांनी केवळ कोढरोग्यांना नवजीवन दिले नाही तर आदिवासींच्या विकासासाठी आणि पर्यावरण संरक्षणासाठी देखील महत्त्वपूर्ण कार्य केले.
 - त्यांच्या पुढच्या पिढ्यांनीही त्यांचा वारसा पुढे नेत त्यांच्या विचारांना नवीन रूप दिले आहे.
-

अण्णा हजारे आणि राळेगण सिद्धी येथील त्यांचे कार्य

अण्णा हजारे म्हणजेच किसन बाबुराव हजारे हे भारतातील प्रख्यात समाजसेवक आहेत. त्यांनी आपल्या मूळ गावी राळेगण सिद्धी येथे जलसंवर्धन, ग्रामविकास आणि सामाजिक न्यायासाठी केलेले कार्य संपूर्ण भारतासाठी प्रेरणादायक ठरले आहे.

अण्णा हजारे यांचा परिचय

- पूर्ण नाव: किसन बाबुराव हजारे (अण्णा हजारे)
- जन्म: १५ जून १९३७
- जन्मस्थान: भिंगार, अहमदनगर जिल्हा, महाराष्ट्र
- मुख्य कार्य: ग्रामविकास, जलसंवर्धन, व्यसनमुक्ती, भ्रष्टाचारविरोधी लढा

राळेगण सिद्धी गावाची पार्श्वभूमी

- राळेगण सिद्धी हे गाव अहमदनगर जिल्ह्यातील परनेर तालुक्यात आहे.
- १९७५ पूर्वी हे गाव अत्यंत गरीब, अविकसित आणि दुष्काळग्रस्त होते.
- येथे पाणीटंचाई, जमिनीची नापिकता, बेरोजगारी आणि व्यसनाधीनता या समस्या मोठ्या प्रमाणात होत्या.

अण्णा हजारे यांचे राळेगण सिद्धीतील कार्य

१. जलसंवर्धन आणि पर्यावरण संरक्षण

- राळेगण सिद्धी गावात पाण्याचे योग्य नियोजन नसल्यामुळे शेती आणि उपजीविकेसाठी मोठ्या अडचणी येत होत्या.
- अण्णा हजारे यांनी जलसंवर्धनाच्या तंत्रांचा वापर करून पाण्याचा योग्य निचरा आणि संचय करण्याचे काम केले.
- त्यांनी जलसंधारण, समतल पद्धतीने मातीची धूप रोखणे, झाडे लावणे आणि संरक्षक बंधारे बांधणे यांसारखे उपाय राबवले.

- यामुळे जमिनीची सुपीकता वाढली आणि शेतीसाठी पाणी उपलब्ध झाले.
-

२. ग्रामविकास

- अण्णा हजारे यांनी राळेगण सिद्धी गावात संपूर्ण ग्रामविकासाची योजना आखली.
 - त्यांनी गावकऱ्यांना एकत्र करून पाणलोट व्यवस्थापन प्रकल्प सुरू केला.
 - शेतीत सुधारणा, दूध उत्पादन वाढवणे, रोजगारनिर्मिती या उपक्रमांवर लक्ष केंद्रीत केले.
 - यामुळे गावातील बेरोजगारी कमी झाली आणि आर्थिक स्थितीत सुधारणा झाली.
-

३. व्यसनमुक्ती

- राळेगण सिद्धी गावात व्यसनाधीनता मोठ्या प्रमाणात होती.
 - अण्णा हजारे यांनी गावात दारू, तंबाखू आणि अन्य व्यसनांवर बंदी घातली.
 - त्यांनी गावकऱ्यांना व्यसनमुक्तीची शपथ देऊन त्यांना एकत्र आणले.
 - यामुळे गावात स्वच्छ वातावरण निर्माण झाले आणि शारीरिक व मानसिक आरोग्यात सुधारणा झाली.
-

४. भ्रष्टाचारविरोधी आंदोलन

- अण्णा हजारे यांनी केवळ राळेगण सिद्धीपुरते मर्यादित न राहता संपूर्ण महाराष्ट्रात आणि नंतर संपूर्ण देशभरात भ्रष्टाचारविरोधी चळवळ सुरू केली.
 - महाराष्ट्रात त्यांनी माहितीचा अधिकार कायदा (२००२) लागू करण्यासाठी मोठा संघर्ष केला.
 - त्यांनी लोकपाल विधेयकाच्या मंजूरीसाठीही आंदोलन उभारले.
-

५. ग्रामसभेची स्थापना

- अण्णा हजारे यांनी राळेगण सिद्धीमध्ये ग्रामसभेची स्थापना केली.

- ग्रामसभेत सर्व गावकऱ्यांना एकत्र येऊन निर्णय घेण्याचा अधिकार देण्यात आला.
 - ग्रामसभेमध्ये विकासाच्या योजना ठरवल्या जातात, तसेच निधीचा योग्य वापर करण्याचे नियोजन केले जाते.
 - या व्यवस्थेमुळे गावात पारदर्शकता निर्माण झाली आणि विकास प्रक्रियेत सर्वांचा सहभाग वाढला.
-

राळेगण सिद्धीचे यश

- पाण्याची उपलब्धता: जलसंवर्धनाच्या उपायांमुळे पाण्याची उपलब्धता वाढली.
 - शेतीत सुधारणा: जमिनीची सुपीकता वाढली आणि उत्पन्नही वाढले.
 - व्यसनमुक्त गाव: व्यसनमुक्तीमुळे आरोग्य आणि समाजिक वातावरण सुधारले.
 - ग्रामसभेचे यश: गावकऱ्यांचा सहभाग वाढला आणि सर्वांगीण विकासाची प्रक्रिया सुरू झाली.
-

महत्त्व

- राळेगण सिद्धीचे यश केवळ महाराष्ट्रातच नव्हे तर संपूर्ण देशात एक आदर्श मॉडेल मानले जाते.
 - अण्णा हजारे यांनी आपल्या साध्या जीवनशैलीने आणि सत्यनिष्ठेने समाजसेवेचा आदर्श घालून दिला आहे.
 - त्यांनी ग्रामविकास, जलसंवर्धन, व्यसनमुक्ती आणि भ्रष्टाचारविरोधी लढा यांमध्ये एक नवा पायंडा घातला आहे.
-

The Narmada Bachao Andolan (NBA) was established in 1989 by Medha Patkar. It evolved from the Narmada Dharangrastra Samiti, which she established in 1986. The NBA is a social movement aimed at opposing the construction of dams on the Narmada River, particularly the Sardar Sarovar Dam, due to concerns about displacement and environmental impact.

मेधा पाटकर आणि नर्मदा बचाव आंदोलन

मेधा पाटकर या भारतातील एक आघाडीच्या समाजसेविका आणि पर्यावरण कार्यकर्त्या आहेत. त्यांनी विशेषतः नर्मदा बचाव आंदोलन या लढ्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. या आंदोलनाने पर्यावरण संरक्षण, विस्थापितांचे पुनर्वसन आणि सामाजिक न्यायाच्या मुद्द्यांना प्राधान्य दिले आहे.

मेधा पाटकर यांचा परिचय

- पूर्ण नाव: मेधा पाटकर
- जन्म: १ डिसेंबर १९५४
- जन्मस्थान: मुंबई, महाराष्ट्र
- शिक्षण: समाजशास्त्र आणि ग्रामीण विकास या विषयांतून शिक्षण घेतले.
- मुख्य कार्य: नर्मदा बचाव आंदोलन, विस्थापितांचे पुनर्वसन, पर्यावरण संरक्षण, सामाजिक न्याय.

नर्मदा बचाव आंदोलन

१. पार्श्वभूमी

- नर्मदा नदी ही भारतातील मोठ्या नद्यांपैकी एक आहे, जी मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र आणि गुजरात या राज्यांमधून वाहते.
- १९८५ साली नर्मदा नदीवर सरदार सरोवर प्रकल्प आणि इतर धरणे बांधण्याची योजना आखली गेली.
- या प्रकल्पांमुळे खूप मोठ्या प्रमाणावर जमीन आणि वनक्षेत्र पाण्याखाली जाणार होते.
- यामुळे हजारो आदिवासी, शेतकरी आणि ग्रामीण कुटुंबे विस्थापित होणार होती.

२. नर्मदा बचाव आंदोलनाची स्थापना

- नर्मदा बचाव आंदोलनाची स्थापना १९८९ मध्ये मेधा पाटकर यांनी केली.
- हे आंदोलन १९८६ साली स्थापन केलेल्या 'नर्मदा धरणग्रस्त समिती'मधून विकसित झाले.¹
- नर्मदा धरणग्रस्त समितीची स्थापना मेधा पाटकर यांनी १९८६ साली केली होती.
- नर्मदा बचाव आंदोलनाचे उद्दिष्ट: धरणामुळे होणाऱ्या विस्थापनाविरुद्ध लढणे आणि पर्यावरणीय परिणामांवर नियंत्रण ठेवणे.

३. नर्मदा बचाव आंदोलनाची मागणी

- धरणाच्या बांधकामामुळे विस्थापित होणाऱ्या कुटुंबांचे योग्य पुनर्वसन करावे.
- विस्थापित लोकांना त्यांच्या पुनर्वसनासाठी जमीन देण्यात यावी.
- पर्यावरणावर होणारे परिणाम लक्षात घेऊन पर्यावरणीय अहवाल तयार करण्यात यावा.
- स्थानिक लोकांना त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण मिळावे.
- सरकारने विकासाच्या योजनांमध्ये स्थानीय जनतेचा सहभाग घ्यावा.

४. आंदोलनाचे स्वरूप

- नर्मदा बचाव आंदोलन हे अहिंसात्मक पद्धतीने चालवलेले आंदोलन आहे.
- या आंदोलनात जणान्दोलन, सत्याग्रह, धरणांवरील उपोषण, जलसमाधी आंदोलन, रस्तारोको आणि बैठकींचे आयोजन या पद्धतींचा वापर केला गेला.
- मेधा पाटकर यांनी आंतरराष्ट्रीय पातळीवरही या प्रश्नावर चर्चा घडवून आणली.

¹ The Narmada Bachao Andolan (NBA) was established in 1989 by Medha Patkar. It evolved from the Narmada Dharangrastra Samiti, which she established in 1986. The NBA is a social movement aimed at opposing the construction of dams on the Narmada River, particularly the Sardar Sarovar Dam, due to concerns about displacement and environmental impact. (from Britannica)

●

५. आंदोलनाचे परिणाम

सकारात्मक परिणाम

- विस्थापितांचे पुनर्वसन: आंदोलनामुळे काही प्रमाणात विस्थापित कुटुंबांना जमीन मिळाली आणि त्यांचे पुनर्वसन झाले.
- जनजागृती: नर्मदा बचाव आंदोलनाने विस्थापित लोकांच्या प्रश्नांना राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर उचलले.
- सरकारवर दबाव: आंदोलनामुळे सरकारला काही प्रमाणात धोरणांमध्ये बदल करावा लागला.

नकारात्मक परिणाम

- अपूर्ण पुनर्वसन: अजूनही अनेक विस्थापित कुटुंबांचे योग्य पुनर्वसन झालेले नाही.
- प्रकल्प रद्द करण्याची मागणी मान्य झाली नाही: सरकारने सरदार सरोवर धरण प्रकल्प पुढे चालवला.

६. सरकार आणि न्यायालयाचा दृष्टिकोन

- सरकारने या प्रकल्पाला विकासाच्या दृष्टीने महत्त्व दिले.
- १९९३ साली सर्वोच्च न्यायालयाने या प्रकल्पाच्या कामाला थोड्या प्रमाणात परवानगी दिली.
- नंतर २००० साली सर्वोच्च न्यायालयाने धरणाच्या उंचीवाढीस परवानगी दिली, परंतु पुनर्वसनाच्या अटीचे पालन करण्याच्या अटी घातल्या.

७. नर्मदा बचाव आंदोलनाची मर्यादा

- प्रकल्पाच्या अंमलबजावणीमध्ये विस्थापितांचे पुनर्वसन योग्य पद्धतीने झाले नाही.
- सरकारने विकासाच्या नावाखाली विस्थापित लोकांच्या हक्कांना दुय्यम स्थान दिले.
- संपूर्ण न्याय मिळवण्यासाठी आंदोलनाला अजूनही संघर्ष करावा लागत आहे.

महत्त्व

- नर्मदा बचाव आंदोलनाने भारतातील विस्थापन आणि पुनर्वसनाच्या मुद्द्यांवर मोठा प्रकाश टाकला आहे.
 - या आंदोलनामुळे पर्यावरण संरक्षण आणि सामाजिक न्याय यांसारख्या मुद्द्यांवर जनजागृती झाली आहे.
 - मेधा पाटकर यांचे कार्य आजही एक प्रेरणादायक उदाहरण आहे.
-

महाराष्ट्रातील माहितीच्या अधिकारासाठी झालेल्या चळवळी

माहितीचा अधिकार (Right to Information) हा नागरी समाजाला आपले हक्क प्राप्त करण्यासाठी महत्वाचा साधन आहे. महाराष्ट्रात माहितीच्या अधिकारासाठी विविध चळवळी झाल्या आणि त्यातूनच माहितीचा अधिकार कायदा अस्तित्वात आला.

माहितीच्या अधिकाराचा संकल्पना

माहितीचा अधिकार म्हणजे नागरिकांना शासनाच्या कामकाजाविषयी माहिती मिळवण्याचा अधिकार. यात शासकीय कागदपत्रे, अहवाल, निर्णय प्रक्रिया आणि निधीचा वापर याबद्दल माहिती मिळवण्याचा हक्क मिळतो.

महाराष्ट्रातील माहितीच्या अधिकारासाठी झालेल्या महत्त्वपूर्ण चळवळी

१. अण्णा हजारे यांचे आंदोलन (१९९७)

- अण्णा हजारे (किसन बाबूराव हजारे) यांनी महाराष्ट्रातील भ्रष्टाचारविरोधात आणि माहितीच्या अधिकारासाठी मोठा लढा उभारला.
- त्यांनी १९९७ साली महाराष्ट्रात माहितीच्या अधिकारासाठी उपोषण केले.
- त्यांच्या आंदोलनामुळे महाराष्ट्रात १९९८ साली 'माहितीचा अधिकार कायदा' लागू झाला.

- हा कायदा महाराष्ट्रात माहिती मिळवण्याच्या प्रक्रियेला अधिक पारदर्शक बनवण्यासाठी उपयुक्त ठरला.
-

२. शेखर सिंह आणि अरुणा रॉय यांचे आंदोलन

- शेखर सिंह आणि अरुणा रॉय हे मजदूर किसान शक्ती संघटना (MKSS) या संघटनेच्या माध्यमातून माहितीच्या अधिकारासाठी लढले.
 - त्यांनी राजस्थानमध्ये माहितीच्या अधिकारासाठी आंदोलन सुरू केले, पण त्याचा परिणाम महाराष्ट्रात देखील झाला.
 - त्यांच्या आंदोलनाने माहितीच्या अधिकाराच्या चळवळीला व्यापक स्वरूप मिळवून दिले.
-

३. निवृत्त लोकसेवक आणि पत्रकारांचा सहभाग

- महाराष्ट्रात निवृत्त लोकसेवक, पत्रकार आणि नागरी संघटनांनी माहितीच्या अधिकारासाठी योगदान दिले.
 - त्यांनी माहितीच्या अधिकाराचा प्रचार आणि प्रसार करण्यासाठी कार्यशाळा आणि चर्चासत्रांचे आयोजन केले.
-

नागरी संघटनांचे योगदान

- सार्वजनिक माहिती केंद्रे (Public Information Centers):
 - नागरी संघटनांनी माहिती मिळवण्यासाठी सार्वजनिक माहिती केंद्रे उघडली.
 - लोकांना कायद्याची माहिती देणे, अर्ज तयार करण्यास मदत करणे आणि माहिती मिळवण्याची प्रक्रिया समजावून देणे यासाठी हे केंद्र उपयोगी ठरले.
-

माहितीचा अधिकार कायदा (२००५)

- महाराष्ट्रातील या चळवळीमुळे २००५ साली संपूर्ण देशभरात माहितीचा अधिकार कायदा लागू करण्यात आला.
- हा कायदा केवळ महाराष्ट्रापुरता मर्यादित न राहता संपूर्ण देशात माहितीच्या पारदर्शकतेसाठी एक महत्वाचे साधन ठरला.
- या कायद्यामुळे कोणत्याही नागरीकाला शासनाच्या कामकाजाविषयी माहिती मिळवण्याचा हक्क प्राप्त झाला.

माहितीच्या अधिकाराच्या चळवळीचे महत्त्व

- पारदर्शकता: शासनाच्या कामकाजात पारदर्शकता निर्माण झाली.
- भ्रष्टाचारविरोधी उपाय: भ्रष्टाचार उघडकीस आणण्यासाठी माहितीचा अधिकार प्रभावी ठरला.
- लोकसहभाग: नागरिकांचा शासन प्रक्रियेत सहभाग वाढला.
- उत्तरदायित्व: शासन अधिक उत्तरदायित्वाने कार्य करण्यास प्रवृत्त झाले.

महाराष्ट्रातील माहितीच्या अधिकारासाठी झालेल्या चळवळींनी शासनाच्या कार्यप्रणालीत पारदर्शकता आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. अण्णा हजारे यांच्या नेतृत्वाखालील चळवळ आणि विविध नागरी संघटनांचे योगदान यामुळे महाराष्ट्रात माहितीच्या अधिकाराला एक नवीन दिशा मिळाली.

हेच कार्य पुढे संपूर्ण देशभर लागू होण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरले आणि २००५ चा माहितीचा अधिकार कायदा अस्तित्वात आला.

महाराष्ट्रातील पर्यावरण रक्षणासाठीचे उपक्रम

महाराष्ट्रात पर्यावरण रक्षणासाठी अनेक सरकारी, स्वयंसेवी संस्था आणि स्थानिक लोकांच्या माध्यमातून विविध उपक्रम राबवले जातात. पर्यावरणाचे संरक्षण, संवर्धन आणि सुधारणा करण्यासाठी विविध पद्धतींचा अवलंब केला जातो.

१. जलसंवर्धन आणि जलसंधारणाचे उपक्रम

अ. पाणी फाउंडेशन

- सत्यमेव जयते वॉटर कप: पाणी फाउंडेशनने हा उपक्रम २०१६ साली सुरू केला.
 - महाराष्ट्रातील दुष्काळग्रस्त आणि पाणीटंचाईग्रस्त भागांत जलसंधारणाच्या उपाययोजना राबवण्याचा उद्देश.
 - जलसंधारणासाठी लोकसहभाग वाढवणे, श्रमदान मोहीमा राबवणे आणि जलसंवर्धनाच्या पारंपारिक पद्धतींचा वापर करणे.
-

ब. राळेगण सिद्धी

- अण्णा हजारे (किसन बाबूराव हजारे) यांच्या नेतृत्वाखाली अहमदनगर जिल्ह्यातील राळेगण सिद्धी येथे जलसंवर्धनाचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले गेले.
 - पाणलोट व्यवस्थापन, मातीचे बांध, जलसंधारणाचे तंत्र यांचा वापर करून संपूर्ण गाव पाणीपुरवठ्यासाठी स्वावलंबी बनवले.
-

क. हिवरे बाजार

- पोपटराव पवार यांच्या नेतृत्वाखाली अहमदनगर जिल्ह्यातील हिवरे बाजार गावाचे परिवर्तन.
 - जलसंधारणाच्या उपाययोजना, वृक्षारोपण आणि पर्यावरण संरक्षणाच्या माध्यमातून हे गाव संपूर्णपणे जलसंपन्न झाले.
-

२. वृक्षारोपण आणि जंगल संवर्धन

अ. हरित महाराष्ट्र अभियान

- महाराष्ट्र शासनाने वृक्षारोपण आणि वनसंवर्धनासाठी सुरु केलेला उपक्रम.
 - उद्दिष्ट: एक लाख हेक्टर क्षेत्रावर वृक्षारोपण करणे.
 - शासकीय आणि खासगी जमिनींवर वृक्षारोपण करणे, तसेच जैवविविधतेचे संवर्धन करणे.
-

ब. वनक्षेत्र संवर्धन मोहीमा

- महाराष्ट्रातील सहयाद्री पर्वत रांगांमधील जंगलांचे संरक्षण आणि संवर्धन.
 - गडचिरोली, चंद्रपूर, नंदुरबार आणि नाशिक जिल्ह्यांमधील आदिवासी भागांमध्ये वनक्षेत्रांचे संवर्धन करण्याचे प्रयत्न.
-

३. जैवविविधता संवर्धन

अ. सहयाद्री व्याघ्र प्रकल्प (Sahyadri Tiger Project)

- सहयाद्री पर्वत रांगांमध्ये व्याघ्र संवर्धनासाठी सुरु केलेला प्रकल्प.
 - जंगलांमध्ये व्याघ्रांची संख्या वाढवण्यासाठी उपाययोजना आणि त्यांच्या अधिवासाचे संरक्षण.
-

ब. महाराष्ट्र जैवविविधता मंडळ

- राज्यातील जैवविविधतेचे संरक्षण आणि संवर्धन करण्यासाठी कार्य करणारी संस्था.
 - विविध प्रजातींचे संवर्धन आणि त्यांच्या नैसर्गिक अधिवासाचे संरक्षण करण्यावर भर.
-

४. प्रदूषण नियंत्रण

अ. मुंबईतील प्रदूषण नियंत्रण

- मुंबईत हवेतील आणि पाण्यातील प्रदूषणावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी विविध उपक्रम राबवले जातात.
 - कचरा व्यवस्थापन, औद्योगिक प्रदूषणावर नियंत्रण आणि हरित परिसर निर्माण करण्याचे प्रयत्न.
-

ब. नद्यांचे स्वच्छता अभियान

- मुळा-मुठा नदी स्वच्छता प्रकल्प: पुण्यात मुळा आणि मुठा नद्यांचे प्रदूषण रोखण्यासाठी सुरू केलेला उपक्रम.
 - गोदावरी स्वच्छता मोहीम: नाशिक जिल्ह्यात गोदावरी नदी स्वच्छ आणि निरोगी ठेवण्यासाठी विविध कार्यक्रम राबवले जातात.
-

५. पर्यावरण संवर्धनाच्या स्वयंसेवी संस्था

अ. निसर्ग मित्र मंडळ

- कोकणातील पर्यावरण संवर्धनासाठी कार्य करणारी संस्था.
 - जैवविविधता, समुद्र किनाऱ्यांचे संरक्षण आणि मासेमारीच्या पद्धतींमध्ये सुधारणा करण्यावर भर.
-

ब. [वनराई](#)

- डॉ. मोहन धारिया यांनी स्थापन केलेली संस्था.
 - महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात जलसंवर्धन, वृक्षारोपण आणि पर्यावरण संवर्धनाचे उपक्रम राबवणे.
-

६. पर्यावरणीय कायदे आणि धोरणे

- महाराष्ट्र शासनाने पर्यावरण संरक्षणासाठी विविध कायदे आणि धोरणे आखली आहेत.
 - वने आणि पर्यावरण विभाग (महाराष्ट्र): राज्यातील जंगलांचे संरक्षण, पर्यावरणीय धोरणे आणि पर्यावरणीय शुद्धता राखण्यासाठी काम करते.
-

७. पर्यावरण संवर्धनाचे महत्त्व

- पर्यावरणाचे संरक्षण केल्यामुळे जलस्रोत टिकून राहतात, जैवविविधता जपली जाते आणि हवामानाचा समतोल राखला जातो.
 - महाराष्ट्रात राबवले जाणारे उपक्रम केवळ पर्यावरणाचे रक्षण करत नाहीत तर समाजाला आर्थिक आणि सामाजिक दृष्टिकोनातून सक्षम बनवतात.
-

बॉम्बे नॅचरल हिस्ट्री सोसायटीचे कार्य (Bombay Natural History Society - BNHS)

बॉम्बे नॅचरल हिस्ट्री सोसायटी (BNHS) ही भारतातील सर्वात जुन्या आणि प्रतिष्ठित पर्यावरणसंवर्धन आणि जैवविविधता संशोधन करणाऱ्या संस्थांपैकी एक आहे. ही संस्था प्रामुख्याने वनस्पती, प्राणी, पक्षी आणि पर्यावरणाच्या संवर्धनासाठी कार्य करते.

बॉम्बे नॅचरल हिस्ट्री सोसायटीचे परिचय

- स्थापना: १८८३
 - मुख्यालय: मुंबई, महाराष्ट्र
 - उद्दिष्ट: जैवविविधतेचे संरक्षण आणि संशोधन, पर्यावरण शिक्षण आणि जनजागृती
-

संस्थेची उद्दिष्टे

१. जैवविविधतेचा अभ्यास करणे आणि त्याचे संरक्षण करणे.
 २. वन्यजीवांचे संशोधन आणि नोंदणी करणे.
 ३. पर्यावरण शिक्षण आणि जनजागृती वाढवणे.
 ४. विविध प्रजातींचे संवर्धन करण्यासाठी प्रकल्प राबवणे.
 ५. शासनाला पर्यावरणीय धोरणांमध्ये सहाय्य करणे.
-

संस्थेचे कार्यक्षेत्र

१. संशोधन (Research)

- जैवविविधतेच्या संशोधनामध्ये विशेषतः पक्षी, सस्तन प्राणी, सरपटणारे प्राणी, कीटक आणि वनस्पती यांचा अभ्यास करण्यात येतो.
 - वन्यजीवांचे अधिवास, स्थलांतर, खाद्यशृंखला आणि पर्यावरणावर होणाऱ्या बदलांचा अभ्यास.
 - विविध प्रजातींच्या संख्येतील घट किंवा वाढ याचे निरीक्षण करणे.
-

२. पक्षी संशोधन आणि संवर्धन (Bird Research and Conservation)

- BNHS हे विशेषतः पक्षी संशोधनासाठी प्रसिद्ध आहे.
- भारतातील पक्ष्यांच्या विविध प्रजातींचे निरीक्षण, नोंदणी आणि वर्गीकरण करण्याचे कार्य.
- मिग्रेटरी रूट्स (स्थलांतर मार्ग) अभ्यास करण्यासाठी विविध पक्षीसंवर्धन प्रकल्प राबवले जातात.
- भारतातील फ्लेमिंगो पक्ष्यांचे अध्ययन आणि संरक्षण यासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे.

३. संरक्षण प्रकल्प (Conservation Projects)

अ. फ्लेमिंगो संरक्षण प्रकल्प

- मुंबईच्या जवळील ठाणे खाडी आणि सॉल्ट पॅन्समध्ये फ्लेमिंगो पक्ष्यांचे निरीक्षण आणि संरक्षण.
- फ्लेमिंगो फेस्टिवलसारख्या उपक्रमांच्या माध्यमातून जनजागृती करणे.

ब. वायू प्रदूषणावर संशोधन

- मुंबईसारख्या मोठ्या शहरांमधील वायू प्रदूषणाच्या परिणामांचे निरीक्षण आणि त्यावरील उपाययोजना सुचवणे.

क. टायगर प्रोजेक्ट (वाघ संरक्षण प्रकल्प)

- महाराष्ट्रातील व्याघ्र प्रकल्पांमध्ये वाघांचे संवर्धन करण्यासाठी विशेषतः काम.
- वाघांचे अधिवास, स्थलांतर, खाद्यशृंखला आणि त्यांच्यावर होणाऱ्या मानवी हस्तक्षेपाचा अभ्यास.

४. पर्यावरण शिक्षण आणि जनजागृती

- शाळा, महाविद्यालये आणि सार्वजनिक कार्यक्रमांमधून पर्यावरण शिक्षणाचे कार्यक्रम आयोजित करणे.
- कार्यशाळा, प्रदर्शन, व्याख्याने आणि प्रकल्पांद्वारे लोकांमध्ये पर्यावरणाच्या महत्त्वाविषयी जागरूकता निर्माण करणे.

५. प्रकाशने आणि माहिती संकलन

- BNHS नियमितपणे वन्यजीवांवर संशोधन अहवाल, मासिके आणि पुस्तके प्रकाशित करते.
- सर्वात प्रसिद्ध मासिक म्हणजे "हॉर्नबिल" (Hornbill).

- या मासिकाच्या माध्यमातून जैवविविधतेवर संशोधन लेख, चित्रफिती आणि विविध नोंदी प्रसिद्ध केल्या जातात.

६. शासकीय सल्लागार संस्था

- BNHS ही सरकारला पर्यावरण संरक्षण धोरणे आखण्यात आणि योजना तयार करण्यात मार्गदर्शन करते.
- विविध प्रकल्पांचे पर्यावरणीय परिणाम मूल्यांकन (EIA) करणे.

संस्थेचे महत्त्व

१. जैवविविधतेचा अभ्यास: भारतातील जैवविविधतेच्या विविध घटकांवर संशोधन करणारी एक प्रमुख संस्था.
२. पर्यावरण संवर्धन: पर्यावरणाच्या रक्षणासाठी विविध प्रकल्प राबवणे.
३. लोकजागृती: पर्यावरण शिक्षणाच्या माध्यमातून लोकांमध्ये जागरूकता निर्माण करणे.
४. अहवाल आणि प्रकाशने: जैवविविधतेवर संशोधन अहवाल प्रकाशित करणे आणि शासकीय धोरणांसाठी सल्ला देणे.

बॉम्बे नॅचरल हिस्ट्री सोसायटी ही पर्यावरण संवर्धन आणि जैवविविधतेच्या क्षेत्रात कार्य करणारी अत्यंत महत्त्वपूर्ण संस्था आहे. त्यांनी पक्षी संशोधन, वन्यजीवांचे संवर्धन आणि पर्यावरण शिक्षण या क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. या संस्थेचे कार्य केवळ महाराष्ट्रातच नव्हे तर संपूर्ण भारतात प्रभावी ठरले आहे.

